

Damir Agičić
Podijeljena Poljska 1772.-1918.

Za izdavača
Magdalena Najbar-Agičić

Urednik
Magdalena Najbar-Agičić

Grafički urednik
Krešimir Krnic

Recenzenti
dr. sc. Antoni Cetnarowicz
dr. sc. Dalibor Blažina

Oblikovanje naslovnice
Krešimir Krnic
Na naslovnici je prikazana slika Artura Grottgera *Kovanje kosa*
Karte preuzete iz knjige *Polska na przestrzeni wieków*

Prijelom i tisak
Ibis-grafika d.o.o.
IV. Ravnice 25, Zagreb
www.ibis-grafika.hr

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 94(438)"1772/1918"

AGIČIĆ, Damir

Podijeljena Poljska : 1772.-1918. / Damir Agičić.
- Zagreb : Srednja Europa, 2004.

Bibliografija. - Kazalo.

ISBN 953-6979-22-5

I. Poljska povijest -- 1772.-1918.
II. Poljska -- Povijest

440730025

Damir Agičić

Podijeljena Poljska

1772.-1918.

srednja europa

Zagreb 2004.

Predgovor

Ova je knjižica namijenjena prije svega studentima povijesti i slavistike da im olakša sudjelovanje u nastavi i pripremu ispita na studiju, ali i svima onima koje zanima ovo važno razdoblje poljske povijesti. Hrvatski čitatelji iz nje mogu saznati kako je tekao politički razvoj poljske povijesti u vrijeme nakon što su susjedne sile podijelile Poljsko-Litvansku Uniju.

Razdoblje nakon podjela i nestanka poljske države bilo je izuzetno po mnogim stvarima – upravo u tom razdoblju dolazi do približavanja među svim slojevima poljskog društva, odnosno niži društveni slojevi svojim uključenjem u borbu za oslobođenje od ruske, pruske/njemačke ili austrijske vlasti postaju svjesnim pripadnicima poljske nacije. U ranijim su razdobljima nositelji suvereniteta i posebnosti poljske države bili isključivo pripadnici aristokratsko-plemičkog sloja, sada nacionalnu svijest razvijaju i svi ostali. Doduše, tijekom 19. stoljeća svoj posebni nacionalni osjećaj uz Poljake stvaraju i ostali stanovnici nekadašnje Poljsko-Litvanske Unije, prije svega Rusini/Ukrajinci i Litvanci, kao i pripadnici ostalih nacionalnih manjina poput židovske.

Već nakon druge podjele Poljaci su podigli ustanak i pokušali protjerati vlast djeljiteljâ, no u tomu nisu uspjeli – Kościuszkov je ustanak 1794. svladan, a Poljsko-Litvanska Unija nakon te je pobune posve izbrisana s geografske karte Europe. Započelo je razdoblje od 123 godine tijekom kojeg su se poljski rodoljubi u nekoliko navrata pokušali osloboditi tuđinske vlasti. Pritom su stalno očekivali i po-

moć sa strane, koju bi katkad dobili, no češće i ne bi. Kratkotrajno razdoblje autonomnoga Varšavskog Vojvodstva u doba Napoleonove premoći u europskim odnosima pokazalo je da takva pomoć može biti samo privremena i uvjetovana različitim zahtjevima onoga koji ju daje. Poljsko Kraljevstvo, stvoreno nakon Bečkog kongresa, isprva je ulijevalo nade u mogućnost prihvaćanja ruskog cara kao poljskog vladara. No brzo se pokazalo da je takva kombinacija iluzorna, a ruske su se snage 1831. godine žestoko obračunale s poljskim ustanicima. Nastupilo je dugotrajno razdoblje diktature careva namjesnika i prva faza rusifikacije. Mnogobrojni poljski emigranti lutali su zapadnom Europom i očekivali povoljan trenutak da se pobjednički vrate u domovinu. Rusija je u međuvremenu zajedno s druga dva djelitelja, Pruskom i Austrijom, učvršćivala svoju vlast na području podijeljene Poljske. Malena Krakovska Republika, nije imala velike šanse za opstanak; čekala se samo povoljna prilika da se ukloni i taj posljednji ostatak poljske samostalnosti.

Proljeće naroda, tj. revolucija 1848.-1849. godine, nije u većoj mjeri dotaknulo Poljake, osim u pruskom dijelu. Novi veliki ustanak Poljaci su priredili u ruskom dijelu 1863. godine. Ni ovaj put nisu dočekali očekivanu pomoć od zapadnoeuropskih velesila niti su bili u stanju duže vrijeme pružati otpor nadmoćnim i mnogo brojnijim ruskim snagama. Usto je ruski car ukinuo kmetstvo i na svoju stranu pridobio ionako neodlučne seljake. Represije koje su nakon ustanaka sustigle ne samo njegove sudionike, nego i cjelokupno stanovništvo Poljskog Kraljevstva, bile su još žešće nego tri desetljeća ranije. Nesmiljena rusifikacija i nastojanje da se onemogući razvoj poljskog identiteta ipak nisu dali rezultata. Sličan je bio položaj Poljaka i u pruskom, odnosno njemačkom dijelu, dok su – na polju politike i kulture ali ne i na gospodarskom području – mnogo bolje stajali stanovnici Galicije, tj. austrijskog dijela nekadašnje Poljsko-Litvanske Unije. U potonjoj su pokrajini Habsburzi postali sinonim dobrog vladara koji se brine za svoje podanike i omogućava im autonomno odlučivanje o svim životno važnim stvarima.

Potkraj 19. stoljeća nastaju novi politički odnosi, osobito u Poljskom Kraljevstvu. Stvaraju se prve moderne političke stranke sa stranačkim programima. I čeka se nova prilika za ostvarenje već stoljetnog sna o nezavisnosti. Ona je stigla u vrijeme Prvoga svjetskog rata, zapravo u trenutku kad su stjecajem okolnosti nestala sva tri djelitelja – i Rusko Carstvo, koje je dokrajčila Oktobarska revolucija 1917., i Njemački Reich i habsburška Austro-Ugarska, koji su poraženi 1918. godine. Nova Poljska nije nastala u starim granicama, a nije manjkalo onih koji su upravo to silno željeli, što je katkad dovodilo do kriza u odnosima sa susjedima. S druge strane, još važnije za prvu Poljsku Republiku – u njezinu su sastavu osim Poljaka u velikom broju bili i pripadnici nacionalnih manjina: Ukrajinci, Litvanci, Židovi, Nijemci, Česi... A to je postalo izvorište mnogih problema.

Zagreb, ljeto 2004.

Prva podjela Poljske

Tijekom 18. stoljeća pod slabim vladarima iz saske dinastije Wettin Poljsko-Litvanska Unija proživljavala je teške trenutke. Moćni susjedi Rusija i Pruska, u manjoj mjeri i Austrija, sve su se snažnije miješali u njezine unutrašnje poslove. Još je 1717. godine tzv. “nijemi sejm” pod ruskim pritiskom prihvatio smanjenje poljske armije na samo 24.000 vojnika. Zastupnicima je bilo zabranjeno uzeti riječ, trebali su samo prihvatiti nametnute zakonske projekte. Zasjedanje je potrajalo jedan dan.

Tri godine kasnije pruski kralj Fridrik I. i ruski car Petar Veliki obvezali su se sporazumom u Potsdamu da će brinuti o “plemičkim slobodama”, prije svega o *liberum veto* (pravo svakog plemića – zastupnika u sejmu da se usprotivi bilo kojem zakonskom projektu i poništi njegovo donošenje) i o slobodnom izboru vladara, te o vjerskim slobodama u Uniji. Suverenitet poljskog kralja bio je time uvelike ograničen. Korak dalje u ograničavanju poljske nezavisnosti bio je sporazum «tri crna orla» iz 1732. prema kojemu su se Rusija, Austrija i Pruska obvezale na zajedničku vojnu akciju kako bi nakon smrti kralja Augusta II. spriječile dolazak francuskog kandidata Stanisława Leszczyńskog ili saskog kneza izbornika na poljski tron. Ovaj je savez postao simbolom antipoljske djelatnosti njezinih triju moćnih susjeda.

Gospodarstvo i društveni odnosi u Poljsko-Litvanskoj Uniji bili su tijekom 18. stoljeća u sve lošijem stanju, pa su temeljite reforme cjelokupnog sustava bile jedini put za izlazak iz krize. U traženju toga puta, tj. u prijedlozima da li i kako reformirati Uniju nastale

su dvije političke grupacije – konzervativna, hetmanska stranka, na čijem su čelu bili Franciszek Salezy Potocki i Jan Klemens Branicki, te tzv. “familija” na čelu s kneževima Czartoryskim. Dok su prvi bili za zadržavanje postojećeg političkog i društvenog ustroja te za jače oslanjanje na Francusku i Austriju, od kojih su očekivali pomoć u slučaju ruskog napada, pristaše “familije” bili su za reformu sejma i – što je bilo posebno važno jer je ta institucija već cijelo stoljeće otežavala politički život države – za ukidanje *liberum veto*. U vanjskoj su se politici oslanjali na Rusiju.

Godine 1763. umro je kralj August III. Obje su se političke grupacije uključile u borbu za izbor novog vladara, a kao pobjednik izašla je “familija”. U tomu ih je aktivno podržala ruska vojska koja je na poziv stupila na poljski teritorij. Sljedeće je godine na prijestolje zasjeo Stanislaw August Poniatowski. Taj pripadnik jedne sitnije plemićke obitelji, inače u srodstvu s Czartoryskima, imao je golemu prednost pred svojim konkurentom saskim knezom izbornikom – bio je miljenik i u mladosti ljubavnik carice Katarine II. Rusko-pruski dogovor oko postavljanja Poniatowskog na vladarski položaj prihvatila je 1764. i Austrija, potpisujući s njima trostrani sporazum o očuvanju “plemićkih sloboda” u Poljsko-Litvanskoj Uniji.

Novi je kralj-prosvjetitelj bio vrlo obrazovan, podržavao je mnoge umjetnike i dao velik doprinos razvoju poljske kulture. U njegovo je doba Varšava postala istinska europska metropola, koja je između 1764.-1792. brojčano porasla čak četiri puta: s 30.000 broj stanovnika prijestolnice popeo se na 125.000. Kralj je imao također brojne želje i planove koji su se ticali političkih reformi, čak je i svoje krunsko ime uzeo kao znak htijenja da bude reformator poput rimskog cara Augusta. Odmah nakon dolaska na vlast osnovao je Vitešku školu, obrazovnu instituciju u kojoj su se školovali brojni budući vojskovođe.

No, Katarina II. imala je sa svojim izabranikom drugačije planove – nije od njega tražila da provodi reforme i jača poljsko-litvansku državu nego da izvršava njezinu volju i jača ruski utjecaj u državi. Stanislaw August je do današnjih dana predmet brojnih kontroverznih

ocjena – od toga da je upravo on upropastio poljsku državu, da je bio slabić, puko oruđe u rukama moćne Katarine do izraza bezgraničnih pohvala njegovoj inteligenciji, obrazovanosti, toleranciji, prosvijećenosti i volji da podržava razvoj znanosti i umjetnosti. Istina je kao i uvijek vjerojatno negdje u sredini – Stanislav August zasigurno nije bio velik vojskovođa i diplomat, ali ni opće prilike vremena u kojem je vladao nisu bile povoljne, pa teško da je i mogao učiniti mnogo više za spas poljske državnosti.

Stanislav August Poniatowski

Godine 1768. sejm je – i ovaj put pod ruskim pritiskom baš kao 1717. – ozakonio formalno jednaka prava pripadnicima svih vjeroispovijesti i potvrdio tzv. “kardinalna prava”, tj. ona koja su se smatrala najvažnijima: pravo na slobodan izbor kralja, *liberum veto*, isključivo pravo plemstva da obavlja upravne funkcije i posjeduje zemljišna dobra, pravo plemstva da u određenim slučajevima otkáže poslušnost kralju i dr. Ta je prava jamčila Katarina II., što je praktički značilo potpunu ovisnost Unije o Rusiji jer je bilo kakvu promjenu “kardinalnih prava” morala potvrditi ruska carica. Zastupnici koji su se protivili odlukama sejma internirani su i poslani, na intervenciju ruskog veleposlanika u Varšavi, u progonstvo u Rusiju.

Posljedica toga bilo je udruživanje plemstva u protukraljevsku i proturusku koaliciju poznatu pod nazivom Barska konfederacija. Koalicija je stvorena u Baru u Podolju u veljači 1768. godine, a u nju su ušli gorljivi pobornici katoličkog karaktera Poljsko-Litvanske Unije i njezine potpune nezavisnosti te protivnici bilo kakvih temeljitijih reformi države. Na čelu saveza nalazio se Józef Pułaski. Njegov sin Kazimierz bio je jedan od najsposobnijih vojskovođa Barske konfederacije. Kasnije je otišao u Ameriku te se istaknuo kao jedan od heroja rata za nezavisnost, u kojem je i poginuo. Program Barske konfederacije bio je neobična mješavina najrazličitijih ideja. Zanimljivo je spomenuti da je na temelju izvješća koja je dobio od izaslanika konfederacije u Francuskoj Jean Jacques Rousseau uskoro potom napisao djelo *Razmatranja o poljskoj vladi* u kojemu je hvalio ustroj Poljsko-Litvanske Unije. Vjerojatno mu se, u usporedbi s u Europi dominirajućim apsolutističkim sustavom vlasti, činio bliskim idealu državne organizacije iz *Društvenog ugovora*.

Barski su konfederati zahtijevali abdikaciju Stanislava Augusta, a u borbi protiv kralja i ruske vojske koja mu je pomagala, uz njih je stalo Osmansko Carstvo. To je uskoro dovelo do višegodišnjeg rusko-turskog rata. Istodobno, na području Ukrajine došlo je do seljačkog ustanka, koji je – osim što je bio poguban za tisuće plemića, građana i Židova – presjekao teritorijalnu vezu između barskih pobunjenika

i Osmanskog Carstva. U jesen 1770. godine barski su konfederati detronizirali kralja Stanislava Augusta. Ubrzo potom pokušali su atentat na njega i ranili ga. Pokušaj atentata utjecao je na gubitak simpatija dijela plemstva prema konfederatima, a još u većoj mjeri na gubitak vanjske podrške na koju su računali.

Nakon četverogodišnjeg ratovanja Rusija je odlučila stati na kraj kaosu i anarhiji. Još je ranije Fridrik II. predlagao Katarini podjelu Poljske, ali se ova nije na to odmah odlučila smatrajući da će moći zadržati ruski utjecaj na cijelom području poljsko-litvanske države. No, budući da su na Balkanu porasle napetosti između Austrije i Rusije, a barski konfederati i dalje pružali snažan otpor, Katarina je 1772. pristala na projekt podjele. S tim se vrlo brzo suglasila i Marija Terezija, koja je tri godine ranije anektirala područje Spisza (na granici s današnjom Slovačkom).

U kolovozu 1772. godine u Sankt Petersburgu potpisan je sporazum o podjeli Poljske između njezina tri susjeda: Rusije, Pruske i Austrije. Unatoč svim tobožnjim "povijesnim pravima" na pripojena područja i objašnjenjima da djeljitelji zapravo žele spriječiti "rasap poljske države", ta je podjela bila jasan primjer pobjede sile nad zakonitošću i legitimitetom. U Europi se tom nasilju nije suprotstavio gotovo nitko. Suvremenicima je možda i bilo jasno da je riječ o važnom narušavanju međunarodnih političkih odnosa, ali su se rijetki odlučili na osudu. Jedan od takvih izuzetaka bio je engleski filozof Edmund Burke koji je javno osudio podjelu. Od europskih država jedino Osmansko Carstvo nije prihvatilo niti prvu, kao niti kasnije podjele Poljske.

Najmanji, no gospodarski najrazvijeniji teritorij – područje Varmije, Gdanjskog Primorja i dijelovi poznanijske regije (Velikopoljske), ukupno 36.000 km² s približno 600.000 stanovnika – pripao je Pruskoj. Gubitkom tog teritorija središnji su dijelovi poljske države ostali odsječeni od Baltičkog mora. Glavna poljska luka na Baltiku Gdańsk ostao je u sastavu Poljske, ali bez kopnene veze s državnim teritorijem. Prusi su to iskoristili i uskoro su ograničili trgovački pro-

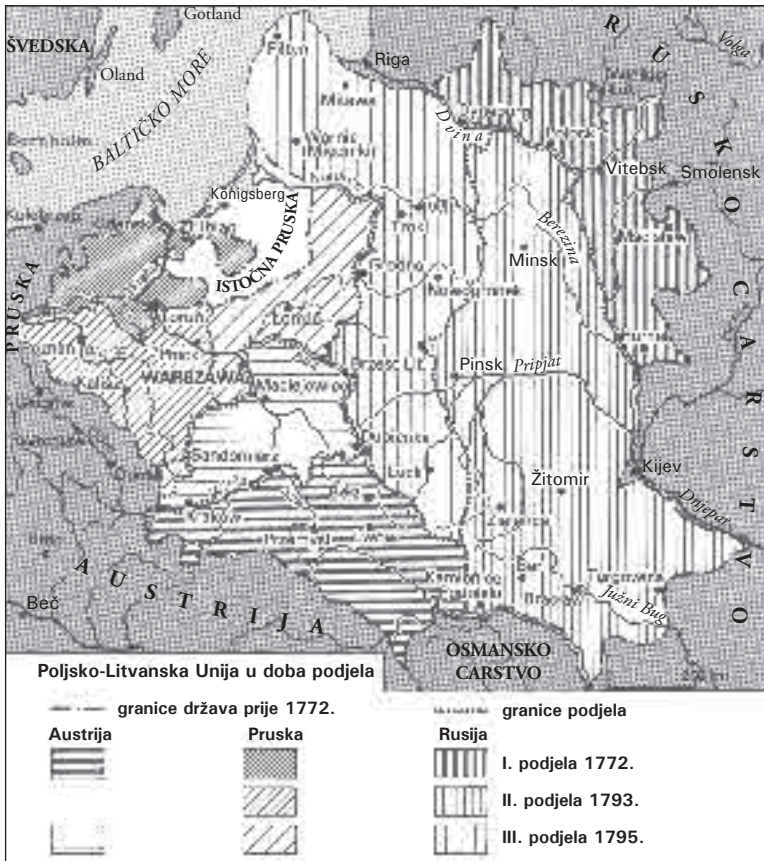
met uvodeći visoku tranzitnu carinu. Godišnje su od te carine ubirali oko pet milijuna zlota. Istovremeno je godišnji proračun poljske države iznosio samo tri puta više.

Austrija je dobila oko 83.000 km² između gornjeg toka Visle i Zbrucza s više od dva i pol milijuna stanovnika, najviše Poljaka. U istočnim predjelima toga područja, kasnije nazvanog Galicija, većinsko je stanovništvo bilo rusinsko (ukrajinsko). Glavni je grad Galicije bio Lavov. Krakov je ostao u sastavu poljske države.

Najveći je teritorijalni dobitak u prvoj podjeli ostvarila Rusija. Pod carsku je vlast potpao teritorij istočno od rijeka Dvina i Dnje-par, ukupne površine 92.000 km² s otprilike milijun i trista tisuća stanovnika. Nakon slamanja otpora Barske konfederacije Rusi su u sibirsko progonstvo protjerali nekoliko tisuća osoba, a zemljišne su posjede izgnanog i izbjeglog plemstva konfiscirali.

Nakon prve podjele Poljsko-Litvanska Unija i dalje je ostala jednom od najvećih i najmnogoljudnijih zemalja Europe – imala je više od pola milijuna kvadratnih kilometara, što joj je osiguravalo četvrto mjesto po veličini, te oko osam milijuna stanovnika, po čemu je bila na šestom mjestu. No, pala je u još veću zavisnost. Sada su tzv. “kardinalna prava” jamčile sve tri zemlje-djeljiteljice, koje su usto prisilile sejm da prizna podjelu. Pod pritiskom izabrani zastupnici 1773. godine priznali su petersburški sporazum o podjeli. Nije bilo većeg otpora, prosvjedovala je samo manja grupa zastupnika.

Isti je sejm proveo i reformu administracije, uredio porezne odnose i odredio brojnost poljske armije na 30.000 vojnika. Uspostavljena je vlada – Stalno vijeće, u čiji su sastav ulazili kralj, 18 senatora i 18 zastupnika sejma. Vlada je bila podijeljena na pet odjela (ministarstava). Glavna svrha formiranja Stalnog vijeća bilo je osiguranje ruskih interesa na čiji je poticaj i nastala. No, Vijeće je zapravo dalo poticaj ograničavanju samovolje velikaša i označilo početak centralizatorskih nastojanja kralja. Doprinijelo je i formiranju moderno obrazovanih državnih činovnika.

Karta pokazuje podjele Poljske

Osim Stalnog vijeća, taj je sejm 1773. godine formirao i Komisiju za narodno obrazovanje, koja se često naziva i prvim ministarstvom prosvjete u svijetu. Ta je Komisija nastala na inicijativu kralja i bila je podređena isključivo njemu. Sredstva za njezino djelovanje pronađena su u dobrima isusovačkog reda koji je odlukom pape Klementa XIV. netom bio ukinut. Komisija je vodila brigu o svim školama u

zemlji – od dviju tzv. “glavnih škola”, tj. sveučilišta u Krakovu i Vilnu, preko srednjih do pučkih i djevojačkih škola. Važno polje djelatnosti prosvjetnog ministarstva bili su i obrazovanje nastavnika, nastavni programi i udžbenici, od kojih su neki bili u upotrebi sve do polovice 19. stoljeća. Komisija je u velikoj mjeri pridonijela modernizaciji školskog sustava u duhu prosvjetiteljskih ideja. U nastavu su uvedeni prirodoslovni predmeti, ograničeno je naučavanje latinskog jezika, a uvedeno učenje modernih stranih jezika. Nastavni jezik u školama bio je poljski.

Prva podjela, kojom je započet proces nestanka poljske države, pokrenula je tako i brojne društvene reforme koje su možda i mogle promijeniti izgled Poljsko-Litvanske Unije. Uostalom, u razdoblju što je slijedilo bilo je i drugih naznaka koje su ukazivale na put izlaska iz krize.

Ustav Trećeg svibnja

Godine 1788. započelo je zasjedanje tzv. Velikog sejma. Budući da je potrajalo pune četiri godine, neki ga nazivaju i Četverogodišnjim. Ovaj je sejm imao izuzetnu važnost u cjelokupnoj povijesti Poljske jer su zastupnici 3. svibnja 1791. godine izglasali ustav.

Zasjedanje sejma započelo je u vrijeme kada je Rusija ponovno bila u ratu s Osmanlijama, dok su ju sa sjevera na engleski poticaj napali Šveđani. Stanislav August vidio je u takvoj situaciji priliku za nove reforme, a Katarina II. dopustila je sazivanje sejma. Isprva su među zastupnicima prevladavali pristaše hetmanske grupacije, konzervativci koji su blokirali reforme, zahtijevali očuvanje starih plemićkih privilegija te podržavali anarhiju i slabu središnju vlast. S druge strane, velik je utjecaj imala i grupacija koja je stala uz kralja podržavajući ga u tomu da se u izvođenju reformi previše ne uznemirava ruski protektor. Njihova je glavna namjera bila ojačati kraljevsku vlast. Treća je grupa zastupnika bila za korjenite reforme. Ta je malobrojna rodoljubna stranka tražila i što veće osamostaljenje Poljske od ruskih utjecaja. S vremenom su se odnosi između tri parlamentarne grupacije promijenili. Potkraj 1790. provedeni su dodatni izbori za nove zastupnike, a sejm je od tada podijeljen u dvije grupacije – jedni su uz kralja i pristaše su reformi, drugi su protivnici snažne središnje vlasti i opiru se reformama. Kraljeva je pozicija ojačala. Reformatorsku je stranku podržavala i grupa javnih djelatnika izvan sejma na čijem se čelu nalazio glasoviti prosvjetiteljski pisac Hugo Kołłątaj. U tom krugu, tzv. "Kołłątajevoj kovačnici", stvarali su se mnogi projekti i planovi preuređenja državnog ustroja.

Sejm je od samog početka raspravljao o reorganizaciji vojske i povećanju proračuna te promjenama u položaju građanstva i seljaštva. Donio je odluku o povećanju brojnosti poljske armije do 100.000 vojnika, kao i o znatnom povišenju poreza. Plemstvo je oporezovano s 10% od ukupnih prihoda, a svećenstvo s 20%. Još početkom 1789. ukinuto je Stalno vijeće i odbačena su “kardinalna prava”. Zasjedanje sejma izazivalo je sve veće zanimanje među građanstvom, napose nakon izbijanja Francuske revolucije. U jesen 1789. stanovnici Varšave i drugih gradova krenuli su u tzv. “crnoj procesiji” do kraljevske palače i predali zastupnicima memorandum u kojem su zahtijevali jednakost pred zakonom, nedodirljivost privatnog vlasništva te pravo na kupovinu zemlje za građanstvo.

Tijekom prvog dijela zasjedanja sejma pruski je veleposlanik u Varšavi predložio podršku reformatorskoj struji. Iako je velik broj reformatora bio sklon povjerovati kako će se na taj način uspjeti osloboditi ruskih utjecaja, cijena koju su Prusi tražili bila je previsoka – odricanje Poljske od Gdańska i Toruńa. Sejm je kao odgovor na pruske prijedloge donio zakonski članak kojim je poljski teritorij proglašen nedjeljivim. Unatoč tomu, kasnije je – u proljeće 1790. godine – sklopljen prusko-poljski obrambeni savez, usmjeren prije svega protiv Rusije. No to nije smetalo Prusima da istodobno pregovaraju s Rusima o zajedničkoj akciji na podjeli poljsko-litvanske države.

U proljeće 1791. godine pojačale su se aktivnosti reformatorske grupacije. Plemići bezemljaši izgubili su politička prava. S druge strane, stanovnici kraljevskih gradova dobili su temeljna građanska prava, među kojima i pravo da u sejm šalju svoje predstavnike koji su isprva imali samo savjetodavni glas. Građanstvo je dobilo pravo da kupuje zemlju, a stanovit je broj građana dobio plemićka prava. Također, dopušteno im je da sudjeluju u obavljanju administrativnih poslova.

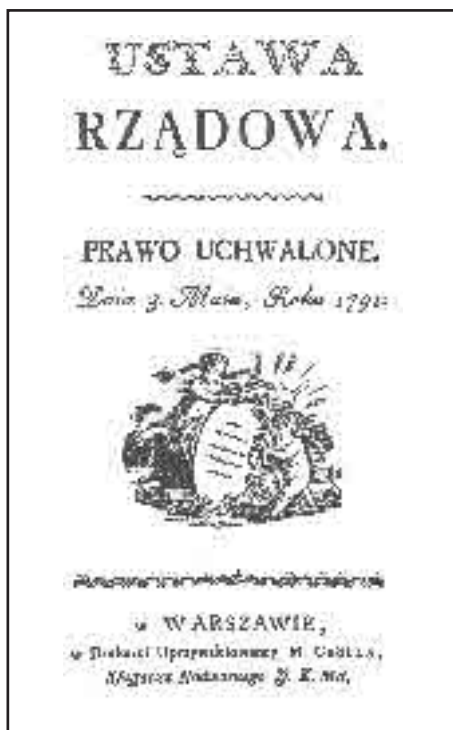
Vrhunac uspjeha reformatorske grupacije bio je Ustav 3. svibnja. Cjelokupna priprema teksta Ustava provedena je u potpunoj tajnosti. Za nj su znali samo rijetki zastupnici. Za izglasavanje Ustava kralj i njegovi pristaše izabrali su termin neposredno nakon uskršnjih blag-

dana. Zapravo, iskoristili su odsutnost dijela zastupnika koji su se najžešće suprotstavljali reformama. Od ukupno 359 zastupnika na sjednici na kojoj je Ustav prihvaćen bilo je prisutno tek njih 182, uglavnom pristaša reformi. U vrijeme dok je sejm zasjedao na varšavskim se ulicama okupljalo mnoštvo, dok je vojska bila u stanju pripravnosti.

Suvremeni prikaz donošenja Ustava 3. svibnja

Nakon što je maršal sejma Stanisław Małachowski pročitao nekoliko izvješća poljskih poslanika iz inozemstva o tomu kako državi prijeti nova podjela, kralj je na pitanje što činiti u situaciji kada je ugrožen opstanak države odgovorio da jedini spas vidi u usvajanju *Državnog ustava*. Pročitani je prijedlog, zbunjena oporba nije imala snage da bilo što poduzme i Ustav je aklamacijom prihvaćen. Stanovništvo Varšave radosno je primilo vijest o promjeni državnog ustroja. Prosvjedovali su jedino poraženi zastupnici konzervativne parlamentarne grupacije. Jedan je od njih čak izjavio da će ubiti sina jer ne želi da mu dijete živi “u ropstvu”.

Unutrašnja naslovna stranica Ustava 3. svibnja

Ustav je sadržavao samo 11 članaka. Katolička je religija određena kao vladajuća u državi. Potvrđene su privilegije plemstva, ali je ono zauzvrat imalo obveze prema domovini. Nije ukinut staleški sustav, no građani su dobili veća politička prava. Još nisu u potpunosti izjednačeni s plemstvom. Koncesije seljaštvu nisu bile velike. Plemstvo je izgubilo pravo sudovanja nad kmetovima. Sudska nadležnost nad seljacima pripala je državnim institucijama. Kmetstvo nije ukinuto, a osobnu su slobodu dobili samo doseljenici, tj. seljaci pridošli izvan granica države. Važno je napomenuti da su seljaci u Ustavu 3. svibnja izrijekom spomenuti kao većina naroda.

Izvršene su temeljite promjene državnog ustrojstva. Ukinuta je dvojnost državne organizacije, tj. ukinuta su središnja tijela za Poljsku Kraljevinu i Veliku Kneževinu Litvu te uvedeni zajednička vojska i državni financijski poslovi. Litvansko je plemstvo dobilo pravo da zauzme polovicu funkcija u središnjim tijelima vlasti. Najviše državno tijelo i dalje je ostao sejm, a zastupnici su postali "predstavnici cijelog naroda". U sastav zastupničkog doma sejma ulazila su 204 zastupnika (po 68 iz svake od tri pokrajine) i 24 predstavnika slobodnih kraljevskih gradova. Senat se sastojao od biskupa, vojvoda (upravni činovnici na čelu vojvodstava), kaštelana (upravitelja gradova) i ministara. Imao je 130 članova. Zasjedanjima zastupničkog doma predsjedavao je maršal sejma, a senatske je sjednice vodio kralj.

Jedna od najvažnijih odluka Ustava 3. svibnja bilo je ukidanje *liberum veto* i zabrana organiziranja konfederacija. Zastupnički dom dobio je prevagu nad senatom. Zakonski su projekti trebali biti prihvaćani većinom glasova.

Nasljedno pravo poljske krune nakon smrti kralja Stanislava Augusta Ustav je prenosio na sasku dinastiju Wettin. Kralj je izgubio velik dio svojih ranijih ovlasti. Uvedeno je višečlano tijelo izvršne vlasti, tzv. Straža zakona, koje je bilo odgovorno sejmu. U sastav Straže zakona ušli su kralj kao njezin predsjedavajući, poljski primas te pet ministara – policije, uprave, vanjskih poslova, rata i financija. Osim njih sedmorice, u ovom su najvišem tijelu izvršne vlasti bili i maršal

sejma, (punoljetni) prijestolonasljednik te dva tajnika, ali bez prava glasa. Straža zakona bila je prva vlada na svijetu u kojoj je ministar ustavno odgovarao za svoju djelatnost. Sejm je mogao izglasati nepovjerenje ministru. Primas je iz toga bio isključen jer je u Straži zakona sudjelovao kao duhovni predvodnik države, pa je imao doživotni mandat. Osim toga, primas se nalazio na čelu Komisije za narodno obrazovanje.

Ustavom 3. svibnja u Poljskoj je uvedena ustavna monarhija. Iako nije ukinut staleški sustav, uvođenje koncepcije “suverenosti naroda” nadavalo je Ustavu obilježja modernosti. Nesumnjivo, riječ je bila o revolucionarnim promjenama, što konzervativni elementi nika-ko nisu mogli prihvatiti. Odmah nakon usvajanja Ustava politička se scena u Poljskoj podijelila na dvije strane: pristaše i protivnike Ustava. Među pristašama osobito se isticao kralj Stanislav August. Protivnici ustavnih promjena obratili su se za pomoć carici Katarini II. U proljeće 1792. godine sklopili su u Sankt Petersburgu savez za obranu “starih sloboda”. Taj je savez protiv kralja proglašen nešto kasnije u mjestu Targovica u Ukrajini, pa se naziva Targovičkom konfederacijom. Budući da su Rusi još u jesen prethodne godine postigli mir s Turcima u Jassiju, imali su odriježene ruke. Brojna ruska vojska (oko sto tisuća vojnika) prešla je granice Poljske i u vrlo kratkom roku porazila nedovoljno pripremljenu i slabo naoružanu, malobrojniju poljsku vojsku. Nije mnogo značio ni herojski otpor i nekoliko pobjeda koje su kraljevoj vojsci priskrbili Józef Poniatowski i Tadeusz Kościuszko. S druge strane, Pruska se nije pridržavala obveza danih u proljeće 1790. potkrepljujući to tvrdnjama kako je prusko-poljski obrambeni savez sklopljen s državom drugačijeg političkog ustroja nego je što je to ustavna Poljska. Vrlo je glasno odjeknuo i prelazak Stanislava Augusta na stranu targovičana. Kralj je to učinio na poticaj svojih savjetnika, napose Kołłątaja, u srpnju 1792. godine. Rat za obranu ustavnih promjena bio je time završen. Vlast u zemlji prividno su dobili vođe Targovičke konfederacije, ali je Poljska postala zapravo ruski protektorat. Vodeći političari iz vre-

mena Velikog sejma nestali su s političke pozornice, štoviše, mnogi su emigrirali u Sasku ili Austriju.

Rusija i Pruska istodobno su pripremale teren za novu podjelu Poljske. Zauzele su dijelove njezina teritorija, a sporazum o podjeli potpisan je u siječnju 1793. godine. Pruska je uzela nešto manje od 60.000 km² (među ostalim, gradove Gdańsk, Toruń, Częstochowu i dr.) s oko milijun stanovnika, dok je Rusija prisvojila više od 250.000 km² teritorija s oko tri milijuna stanovnika. Austrija nije sudjelovala u drugoj podjeli Poljske. Nije se na vrijeme odlučila, a Rusima nije bila ni potrebna.

Kao i prilikom prve podjele, i ovaj su puta djelatitelji željeli stvoriti privid legitimnosti, pa su natjerali zastupnike sejma da na zasjedanju u Grodnu potvrde čin podjele. Iako su među zastupnicima prevladavale osobe lojalne Rusiji, na zasjedanju je neočekivano došlo do problema jer sejm nije htio postupiti prema diktatu. Tek nakon mjesec dana na jednoj je sjednici potkraj rujna 1793. godine, na kojoj nitko nije htio uzeti riječ, maršal sejma Stanisław Bieliński zaključio da je šutnja znak odobravanja i potpisao akt kojim se prihvaća druga podjela Poljske. Na ostatku poljskoga državnog teritorija povraćen je ustroj kakav je bio prije donošenja Ustava 3. svibnja. Obnovljeno je Stalno vijeće, ali je njime upravljao ruski ambasador. Nije vraćena institucija liberum veto. Moguća je bila tek u jednom slučaju – ukoliko bi netko htio promijeniti “sveta, stalna, nenarušiva i vječna kardinalna prava”. Broj vojnika ograničen je na samo petnaest tisuća.

Ustav 3. svibnja snažno je odjeknuo u Europi. O usvajanju tog državnopravnog akta svoje su vlade izvještavali gotovo svi veleposlanici europskih država u Varšavi. Donošenjem temeljnog ustavnog akta Poljaci su preduhitрили sve ostale narode u Europi. Svoj su ustav donijeli pola godine prije Francuza, samo četiri godine nakon što su, kao prvi u svijetu, ustav donijeli Amerikanci. Valja imati na umu da su poljsko-litvansku državu u tom času okruživale zemlje kojima su vladali apsolutistički vladari. Na gospodarskom i vojnom polju poljski su susjedi u doba prosvijećenog apsolutizma doživjeli napredak,

a u Poljsko-Litvanskoj Uniji vladar nije plemstvu mogao nametnuti nove obveze i ograničenja. Značenje i veličina Ustava 3. svibnja sastoji se upravo u tomu da se samo plemstvo njime odricalo nekih svojih privilegija. Do Ustava nije dovela revolucija kao u Francuskoj ili Americi, nego svjesno djelovanje pripadnika plemićkog staleža.

Tadeusz Kościuszko

Kościuszkov ustanak

Druga podjela izazvala je veliko nezadovoljstvo u poljskom društvu. Pripadnici Targovičke konfederacije i kralj Stanislav August optuživani su za nacionalnu izdaju, a proturusko raspoloženje u Poljskoj je uvelike poraslo. Tomu je pridonosila i činjenica da su se ruski vojnici ponašali kao istinski okupatori. Poljska emigracija u Saskoj započela je pripreme za podizanje ustanka. Emigranti su očekivali francusku pomoć, pa su u Pariz poslali Tadeusza Kościuszka, mladog i sposobnog časnika, pitomca Viteške škole i sudionika rata za američku nezavisnost, jednog od heroja rata protiv Rusa 1792. godine. Francuska je vlada postavila neprihvatljive uvjete – republikansko uređenje poljske države i potpuno ukidanje feudalnih odnosa.

Ipak, pripreme za ustanak su nastavljene. Njegovu je izbijanju još više pridonijelo ponašanje ruskog ambasadora Josifa Igelstörma, koji je naredio daljnje smanjenje brojnosti poljske vojske. Jedna se postrojba u ožujku 1794. pobunila i napustila vojarnu, što je izazvalo lavinu ustanka. Kościuszko, koji se u međuvremenu vratio u Poljsku, u Krakovu je 24. ožujka 1794. proglasio početak ustanka i preuzeo diktatorske ovlasti kao njegov načelnik. Očekivao je da će samo u Krakovskom vojvodstvu uspjeti mobilizirati više od 30.000 vojnika, ali ih je prikupio tek nešto više od tri tisuće. Njegova je vojska krenula prema Varšavi. Na tom putu ispriječila mu se ruska vojska kod mjesta Raclawice. Bitka koja se tamo odigrala 4. travnja 1794. ušla je u poljsku povijest kao jedna od najvećih poljskih nacionalnih legendi i mitova. Ustanička je vojska porazila Ruse, a u tomu su odlučujuću ulogu imali odredi kosaca, slabo naoružanih seljaka bez ikakvih voj-

nih znanja. Među njima osobito se istaknuo seljak Wojciech Bartosz, koji je odmah dobio časnički čin i plemićko prezime Głowacki. Prema američkom običaju, Kościuszkovo se sutradan nakon bitke obukao u uniformu odreda koji je odnio prevagu i odlučio ishod bitke, tj. u seljačku odjeću.

Unatoč pobjedi kod Raclawica, Kościuszkova je vojska onemogućena u napredovanju prema Varšavi. No odjeci ove bitke prevladali su njezino vojno značenje. Posvuda je narastalo ustaničko raspoloženje. U Varšavi su, primjerice, 17. travnja poljski vojnici i građanstvo napali rusko veleposlanstvo i garnizon te nakon dva dana teških borbi protjerali omražene Ruse. Vođe targovičana, koji su se zatekli u prijestolnici, osudili na smrt. Ustaničnici su uskoro potom zavladao i Vilnom. Potkraj travnja ustanak je obuhvatio skoro cijelo područje nekadašnje Poljsko-Litvanske Unije. Ruska se vojska povukla prema Šleskoj.

Kościuszkova prisega na krakovskom glavnom trgu

Želeći na svoju stranu pridobiti cjelokupno stanovništvo, Kościuszkovo je još 7. svibnja 1794. izdao tzv. Polanecki proglas kojim je ukinuta osobna zavisnost kmetova i zajamčeno njihovo pravo na zemlju te smanjena feudalna podavanja tijekom ustanka. Proglas nije odmah

obznanjen zbog straha od reakcije plemstva. Kada je u srpnju iste godine postao javan, bilo je već prekasno jer se ustanak našao u krizi.

U borbe se, naime, umiješala Pruska. Berlinski je dvor poslao vojsci da pomogne gušenju ustanka čiji su razmjeri sve snažnije uzne-miravali djelitelje Poljske. U lipnju 1794. Prusi su zauzeli Krakov, a njihova se vojska, na čelu s kraljem Fridrikom Vilimom, u srpnju našla i u predgrađu Varšave. Na teritorij Poljske ušli su i austrijski odredi. Situacija je postajala sve dramatičnija, pa je Kościuszko odlučio premjestiti dio snaga na područje pod pruskom vlašću. U Velikopoljsku je poslao korpus generala Jana Henryka Dąbrowskog, koji je tamo postigao sjajan uspjeh – osvojio je Poznań i Gniezno te pripremio opsadu Toruńa. Prusi su morali napustiti opsadu Varšave.

Ipak, Kościuszkov se ustanak uskoro našao pred nepremostivim problemima. Rusi su zauzeli Vilno i pod zapovjedništvom generala Aleksandra Suvorova nezadrživo napredovali prema Varšavi. U bitki kod Maciejowica, mjestu jugoistočno od Varšave, 10. listopada 1794. dvostruko je slabija poljska vojska teško poražena, a sâm načelnik ustanka Kościuszko ranjen i zarobljen. Zatočeni su i brojni drugi visoki časnici i članovi glavnoga ustaničkog stožera. Ta je bitka strahovito demoralizirala poljsku javnost. Put prema Varšavi bio je otvoren i ruska je vojska bez većih poteškoća uskoro došla pred poljski glavni grad. Suvorov je 4. studenog 1794. izveo silovit napad na varšavsko predgrađe Pragu. Otpor je brzo svladan, a rezultati napada bili su vrlo teški – oko deset tisuća poljskih vojnika poginulo je ili zarobljeno, dok je oko osam tisuća civila pobijeno ili poginulo prilikom bijega preko Visle. Rusko je topništvo pucalo u mase, srušen je most. Vojska i političko vodstvo napustili su Varšavu i uputili se prema Krakovu. Deset dana kasnije predali su se austrijskoj vojsci. Ustanak, u historiografiji poznat kao Kościuszkov, potpuno je slomljen. Represije nad ustanicima i cjelokupnim stanovništvom bile su vrlo oštre. Velik je broj vojnika poslan u sibirsko progonstvo ili je pak prisilno uključen u sastav ruske armije. Politički vođe ustanka osuđeni su na teške zatvorske kazne ili su internirani. U progonstvo je, i to sâm – bez

obitelji, dvorjana i garde – protjeran i kralj Stanislav August, koji u ustanku nije imao značajniju ulogu. Poslan je u Grodno u Litvi, a tek nakon smrti Katarine II. novi ga je car Pavle pozvao u Sankt Petersburg, gdje je i umro početkom 1798. godine. U međuvremenu se u studenom 1795. odrekao poljske krune.

Time je i formalno-pravno prestala postojati samostalna poljska država, ionako već razdijeljena među tri susjedne zemlje. Službeni pregovori o trećoj podjeli započeli su polovicom prosinca 1794. godine. U siječnju 1795. postignut je načelan sporazum o podjeli, ali su se rasprave o razgraničenjima odužile tijekom nekoliko mjeseci. Konačan ugovor o podjeli potpisan je u siječnju 1797. u Petersburgu. Vladari triju zemalja koje su ga potpisale obvezali su se da nijedan od njih neće uzeti titulu poljskog kralja niti će uživati pojam Poljsko kraljevstvo. Na taj se način željela izbrisati svaka uspomena na nezavisnu i suverenu poljsku državu s vlastitim vladarem i državnom vlašću.

Pruska je dobila veći dio Mazovije s glavnim gradom Varšavom, kao i litvanska područja do Njemena. Područja na istok od Njemena i Buga pripala su Rusiji, dok je ostatak Malopoljske i područje oko Lublina zauzela Austrija.

Pokolj u Pragi u studenom 1794.

Podijeljena Poljska

Trećom podjelom 1795. prestala je postojati samostalna poljska država. Tijekom tri diobe Rusija je uzela ukupno 62% teritorija Poljsko-Litvanske Unije s oko 45% njezina stanovništva, Pruska petinu teritorija s nešto više od petine stanovništva, a Austrija 18% teritorija s 32% stanovništva. U brojkama to izgleda ovako: Rusija – oko 460.000 km² i blizu sedam milijuna ljudi, Pruska – oko 150.000 km² i tri milijuna stanovnika, te Austrija – oko 130.000 km² i blizu pet milijuna stanovnika. Rusi su zauzeli gospodarski najmanje razvijeno područje u kojem je pretežno živjelo pravoslavno bjelorusko i ukrajinsko seljaštvo. Poljski etnički element u tom dijelu podijeljene države činilo je plemstvo i dio stanovništva gradova. Osim toga, u ruskom su dijelu važan dio etničke strukture predstavljali Litvanci i Židovi. Pruska je u diobama preuzela gospodarski i društveno najrazvijenije područje. Njoj je pripala i Varšava, te glavna luka na Baltiku Gdańsk. Velik dio stanovništva pod pruskom vlašću bili su etnički Poljaci, dio su činili Nijemci i Židovi. Austrija je pak dobila poljsku većinu i znatnu ukrajinsku manjinu (u istočnim dijelovima Galicije Rusini, tj. Ukrajinci činili su većinsko stanovništvo). I ovdje je bilo prisutno židovsko stanovništvo, uglavnom u gradovima.

Političku katastrofu i nestanak države pratila je i gospodarska katastrofa. Nova teritorijalna podjela otežala je, ponekad i onemogućila robnu razmjenu između regija koje su se našle s dviju strana granice. U sva tri dijela bivše poljske države uvelike su povećana opterećenja, dok su prihodi u velikoj mjeri odlazili u središnje državne blagajne djeljitelja. Također, uvedena je opća vojna obveza,

koja je posebno teška bila u ruskom dijelu gdje je vojni rok trajao i po dvadeset godina. Vojnoj službi više nije podlijegalo samo plemstvo nego i cjelokupno stanovništvo.

U sva tri dijela uveden je novi administrativno-teritorijalni sustav. Rusi su stvorili devet novih gubernija, kojima su upravljali carski službenici imenovani iz Petersburga. Poljska historiografija to područje često naziva «oduzete zemlje». Sudstvo je ostalo u rukama plemstva, a Katarinin nasljednik car Pavle donekle je 1796. godine oslabio pritisak i dopustio obnovu plemićke samouprave s lokalnim skupštinama (tzv. sejmik). Pruske su vlasti stvorile tri nove pokrajine – Zapadnu, Južnu i Novoistočnu Prusku, koje su se dijelile na okruge i na kotare. Lokalnu su vlast obavljali tzv. *landrati*, tj. zemaljska vijeća. Austrija je od zauzetih poljskih teritorija stvorila Kraljevstvo Galicije i Lodomerije. Tim su nazivom Habsburzi htjeli iskazati svoje tobožnje povijesno pravo na srednjovjekovne kneževine Halič i Vladimiriју, kojima su u 14. stoljeću vladali ugarski kraljevi iz dinastije Anžuvina-ca. U historiografiji je uobičajen skraćeni naziv pokrajine – Galicija. U novoj je krunskoj zemlji uvedeno pet okruga na čelu kojih su se nalazili državni činovnici – tzv. *staroste*. Lokalna je vlast i ovdje ostala u rukama plemstva.

U sva tri dijela bivše Poljske na snazi je ostao feudalni sustav. Položaj seljaka poboljšao se u pruskom dijelu gdje je na snagu stupila zakonska regulativa – plemić više nije mogao izbaciti kmeta sa zemlje bez sudske odluke, a patrimonijalno sudstvo stavljeno je pod nadzor države. I u austrijskom dijelu došlo je do stanovitog poboljšanja položaja seljaštva, ali je većina reformi koje je nastojao uvesti Josip II. propala još potkraj njegova života (1790.). S druge strane, položaj seljačkih masa u ruskom dijelu uvelike se pogoršao. Počela je prodaja seljaštva bez zemlje, tzv. «seljačkih duša». Bila je to institucija koju europski feudalni sustav nije poznavao. Procjenjivalo se da u ruskom dijelu živi oko 650.000 seljaka (muških). Od toga je oko 165.000 seljaka dano – zajedno s konfisciranim imanjima poljske aristokracije i plemstva – na uživanje ruskim generalima i miljenicima dvora. Osim

toga, vojna je obveza u Rusiji bila izuzetno teška, a porezi i feudalna podavanja značajno su povećani jer se visina feudalnih obveza nije više računala prema veličini seljačkog posjeda nego prema broju «muških duša». Novi su feudalni gospodari bili izrazito nasilni, a po zlu je glasu bio poznat Platon Zubov, koji je dao pogubiti brojne seljake protivne porastu podavanja.

Vrlo brzo nakon treće podjele počele su nastajati tajne organizacije koje su trebale povratiti izgublenu nezavisnost. Opća situacija u Europi, napose ratovi revolucionarne Francuske s njezinim neprijateljima, pridonosila je formiranju urotničkih saveza jer se smatralo kako će nastati povoljni politički uvjeti za oslobođenje i obnovu poljske države. Najaktivniji članovi tajnih organizacija bili su pripadnici plemstva, a u njihovim su vodstvima bili uglavnom sudionici Kościuszкова ustanka. Organizacije nisu brojale više od nekoliko desetaka ili stotinjak, dvjestotinjak članova. Politička usmjerenja ovih organizacija bila su različita – od vrlo radikalnih do posve umjerenih, od onih koja su izražavala republikanska uvjerenja do monarhističkih.

Prva tajna organizacija formirana je u Lavovu već početkom 1796. godine pod nazivom Centralizacija. Njezina se djelatnost proširila u sva tri dijela Poljske. Jedan od osnivača i vođa Centralizacije bio je Walerian Dzierżycki. Budući da je Napoleon 1797. sklopio mir s Austrijom u Campo Formiju, nestala je mogućnost francuske pomoći. Nešto ranije upad poljske vojske iz osmanske vazalne kneževine Moldavske u Galiciju završio je neuspjehom, a članovi Centralizacije uhićeni su.

Godine 1797. član Centralizacije Franciszek Gorzkowski, pristaša jakobinskih ideja, zasnovao je novu urotu i započeo aktivnu propagandu među seljaštvom Podlasja (područje oko srednjeg toka Buga). Njegove su parole bile izrazito radikalne – potpuno oslobođenje seljaštva od feudalnih obveza i sudjelovanje u borbi za nezavisnost, i nisu odgovarale plemstvu. Gorzkowski je izdan austrijskim vlastima koje su ga uhitile. Osuđen je na smrt, ali kazna nije izvršena već je Gorzkowski protjeran iz Austrije. Njegova je organizacija inače obu-

hvatila samo seljake na jednom imanju i nije imala snažniji utjecaj među ostalim seljaštvom.

U Varšavi je 1798. u isto vrijeme nastalo Društvo poljskih republikanaca. Članovi te organizacije zalagali su se za davanje osobne slobode kmetovima, temeljitu pripremu ustanka i čekanje «prave prilike» za započinjanje oružane borbe. Njihov je cilj bila nezavisna poljska republika organizirana po uzoru na Francusku iz doba Direktorija. Republikanci su smatrali da sâm ustanak nije dovoljan te da svakako treba iskoristiti francusku pobjedu, koju su očekivali uskoro. No, kada je Francuska 1800. završila rat u Italiji i potom sklopila mir u Lunevilleu, poljski su republikanci zaključili da još nije vrijeme za ustanak. Društvo je ubrzo nakon toga prestalo djelovati.

Stanovit broj Poljaka našao se nakon treće podjele u emigraciji. Među njima je prevladavalo sitno plemstvo i inteligencija, a najveća središta u kojima su izbjegli poljski rodoljubi našli smještaj bili su Pariz, Dresden i Venecija, u manjoj mjeri Istanbul. I u emigraciji su postojale poljske organizacije. Najznačajnije među njima bile su tzv. Agencija i Deputacija. Prvu je osnovao još Kościuszko u vrijeme ustanka, a vodio ju je Franciszek Barss, koji je u Pariz i stigao kao njezin diplomatski predstavnik. Agencija je zastupala vrlo umjerenе stavove, a njezini su pristaše u Ustavu 3. svibnja vidjeli temelje buduće organizacije poljske države. Glavni im je cilj bio obnova države, makar i po cijenu da se na tronu nađe neki predstavnik dinastije Romanov ili Hohenzolern. Smatrali su da je za obnovu Poljske dovoljna pobjeda Francuza protiv djeljitelja. S druge strane, članovi Deputacije bili su uglavnom mlađi sudionici Kościuszkova ustanka i aktivisti Kołłątajeve «kovačnice» koji su se odlaskom u emigraciju još više radikalizirali te su sada iz Pariza i Venecije vodili pripreme za dizanje novog ustanka u Poljskoj. Iznosili su jakobinske parole i buduću poljsku državu vidjeli su kao republiku po uzoru na Francusku. Pripadnici dviju emigrantskih grupacija nisu nalazili zajednički jezik niti su uspjeli pripremiti jedinstven program djelovanja. Članovi Deputacije isprva su nailazili na bolji prijem među članovima tajnih

organizacija u domovini, ali su nakon neuspjeha Centralizacije 1797. godine znatno oslabili. Tada je ojačala Agencija, posebno jer je na njezin poticaj i uz zalaganje generala Jana Henryka Dąbrowskog započelo formiranje poljskih legija.

Pripreme za osnutak posebnih jedinica sastavljenih od Poljaka (bilo ratnih zarobljenika podrijetlom iz Galicije, bilo dragovoljaca) započele su 1796. nakon Napoleonovih uspjeha u Italiji. General Dąbrowski je i ranije, još za trajanja Kościuszкова ustanka, predlagao osnivanje poljskih odreda koji bi se s francuskom vojskom borili protiv zajedničkih neprijatelja. U siječnju 1797. godine u svojim je nastojanjima uspio i u Milanu je potpisao sporazum s vladom upravo stvorene Lombardske Republike. Sporazum je predviđao formiranje poljskih legija, koje su trebale ojačati vojne snage novonastale države, a zapravo ukupnu vojnu moć Francuske o kojoj je Lombardska Republika ovisila. Legionari su bili regrutirani uglavnom među ratnim zarobljenicima, dok su časnička mjesta podijeljena pripadnicima emigracije. Nosili su odoru po uzoru na poljsku uniformu, epolette u talijanskim bojama te francuske kokarde. Zapovjedni je jezik bio poljski. Vrhovni zapovjednik legija bio je Napoleon. Na samom početku u legijama je bilo oko 3600 vojnika, a već nakon nekoliko mjeseci broj se skoro udvostručio i iznosio je oko sedam tisuća. Tada su formirane dvije legije pješništva, bataljon topništva i konjička pukovnija. U Italiju je u ljeto 1797. pristigao Józef Wybicki, jedan od vođa Agencije i prijatelj generala Dąbrowskog, te napisao *Pjesmu poljskih legija* u Italiji koja započinje stihovima «Jeszcze Polska nie umarła póki my żyjemy» («Još Poljska nije umrla dok mi živimo»). Ova je pjesma izražavala nade i očekivanja neposredno nakon gubitka nezavisnosti. Naišla je na silan odjek među legionarima i velikim dijelom poljskog stanovništva, a kasnije je postala poljska nacionalna i – od 1918. godine – državna himna.

Poljske legije borile su se tijekom rata Druge koalicije protiv Francuske (1798.-1800.) i podnijele su velike gubitke, osobito u obrani utvrde Mantova u srpnju 1799. godine. Pomogle su da se u Italiji

učvrsti francuska vlast, ali nisu iskorištene za najvažniju stvar zbog koje su u njih Poljaci rado ulazili – za ustanak i oslobođenje Poljske od strane vlasti. Nakon pariškog mira s Rusijom Napoleon se odrekao utjecaja u Srednjoistočnoj Europi i obvezao da neće pomagati tamošnje oslobodilačke pokrete. U tom su času poljske legije imale već oko deset tisuća vojnika, ali su izgubile politički smisao. Napoleon im je dao zadatak da bdiju nad talijanskim državama koje su bile pod francuskim protektoratom (Republika Italija i Kraljevstvo Etrurija). Oko šest tisuća legionara premješteno je uskoro na San Domingo (današnji Haiti), gdje su trebali ugušiti crnačku pobunu. Nenačini na tropske uvjete i u teškim borbama s pobunjenicima većina ih je položila svoje živote na tom karipskom otoku. Nekoliko stotina preživjelih Poljaka ostalo je živjeti na San Domingu, a u Europu ih se vratilo samo tristotinjak.

Unatoč velikim poteškoćama koje su pratile osnivanje i djelovanje poljskih legija te njihovu neslavnu završetku, ove su vojne postrojbe imale izuzetnu važnost za jačanje nacionalne svijesti. Od samog ih je početka pratila legenda koja je u njima i u Napoleonu Bonaparteu vidjela snagu što će dovesti do konačnog obračuna s djeliteljima Poljske i omogućiti obnovu države. S druge strane, mnogo je važnija uloga legija bila u stvaranju dobro školovanog časničkog kadra koji će kasnije moći preuzeti teret organiziranja vojske Varšavskog Vojvodstva i Poljskog Kraljevstva. Legije su osim toga bile i velika škola demokracije i domoljublja. Vojnici i časnici u legijama često su bili upućeni jedni na druge i staleške razlike među plemstvom i običnim poljskim građanima, seljacima i stanovnicima gradova, smanjivale su se, ako ne i posve poništavale.

Varšavsko Vojvodstvo

Nakon što su Francuzi u ratu 1806. u nekoliko bitaka porazili Pruse, Napoleon je u studenom ušao u Berlin. U svoj stožer u glavnom pruskom gradu pozvao je generala Jana Henryka Dąbrowskog i Józefa Wybickog. Rat protiv Pruske još nije završio, pruski saveznici Rusi koncentrirali su snage prema Visli, pa je za pomoć trebalo pridobiti Poljake. Premda Napoleon nije dao čvrsta jamstva o obnovi i nezavisnosti Poljske, Dąbrowski i Wybicki izdali su proglas kojim su svoje sunarodnjake pozvali da podignu ustanak protiv Prusa i pomognu francuskoj armiji. U isto vrijeme Kościuszko, koji je boravio u Parizu, nije htio stati na francusku stranu sve dok Napoleon ne potvrdi da će dopustiti obnovu Poljske u granicama prije podjela, uvođenje ustavne vlade i oslobođenje seljaštva od feudalnih obveza. Pretpostavlja se da Kościuszko nije dovoljno vjerovao caru Francuza i – još više – da nije želio sudjelovati u obnovi okrnjene i ne posve samostalne poljske države. S druge strane, obvezivalo ga je i obećanje koje je prilikom puštanja na slobodu iz ruskog zatočeništva dao caru Pavlu da se više neće boriti protiv Rusije. Moguće je da su ga na ovakav stav naveli i kontakti koje je imao s knezom Adamom Czartoryskim.

U međuvremenu su Dąbrowski i njegovi suradnici počeli formirati poljsku vojsku. Tijekom nekoliko mjeseci uspjeli su organizirati i naoružati oko 30 tisuća vojnika, među kojima je bio i velik broj seljaka. Premda se nisu uvijek ponašali kao saveznici, nego često kao okupatori, Francuzi su dočekivani s velikim oduševljenjem. Rat koji su vodili protiv dva poljska djeljitelja – Pruske i Rusije, izazivao je radost i nadu Poljaka da će napokon uspjeti u svojim nastojanjima

oko obnove države. U lipnju 1807. godine ruska je vojska doživjela težak poraz kod Friedlanda. Ne želeći dopustiti da se ratna djelovanja prenesu na područje Rusije, Aleksandar je pristao na pregovore. Susreo se s Napoleonom u Tilzitu na pograničnoj rijeci Njemen i 7. srpnja 1807. potpisao mirovni sporazum. Dva dana kasnije potpisan je i francusko-pruski mirovni ugovor. Sporazumom u Tilzitu Francuska i Rusija podijelile su sfere interesa. Dogovoreno je da se Pruskoj oduzme veći dio teritorija nastanjen poljskim stanovništvom i da se na tom području formira Varšavsko Vojvodstvo. Nova državna tvorevina imala je stotinu i četiri tisuće kvadratnih kilometara i nešto više od dva i pol milijuna stanovnika. Gdańsk je ostao «slobodnim gradom» u kojem je stacioniran francuski garnizon. Područje Podlasja s Białystokom pripojeno je Rusiji dok su Varmija i Gdanjsko Primorje ostali u sastavu Pruske. Takav je mirovni sporazum uvelike razočarao Poljake. Očekivali su znatno veći teritorijalni dobitak, a novoostvorena državna tvorevina nije čak nosila ni poljski naziv.

Napoleon je 22. srpnja 1807. u Drezdenu osobno izdiktirao tekst ustava Varšavskog Vojvodstva. Poljski delegati koji su došli primiti ustav vjerojatno nisu mnogo utjecali na završnu redakciju, osim možda na neke formulacije, posebno o sejmu, koji se sastojao od dva doma (zastupnički dom i senat) a trebao se sastajati svake dvije godine po petnaest dana. Varšavsko Vojvodstvo ustrojeno je po uzoru na Francusku i njezine vazale. Ukinute su staleške razlike i feudalne obveze, svi su stanovnici postali ravnopravni pred zakonom. Stoga je predviđeno uvođenje jedinstvenog sudskog sustava za cijelu zemlju. Uskoro je uveden i Napoleonov građanski zakonik.

Izborna su prava dobili ne samo pripadnici plemstva nego i velik broj pripadnika građanstva i inteligencije, pa čak i pojedini zaslužni vojnici te neke grupe seljaštva. Vanjska politika i izvršna vlast bili su u rukama saskog kralja Fridrika Augusta koji je nosio titulu varšavskog vojvode. Ustav je uveo njegovu čvrstu vlast. Kralj je imao zakonodavnu inicijativu. On je također imenovao ministre koji su mu bili odgovorni. No, Fridrik August nije poznao poljski jezik, Poljska

Napoleon diktira ustav Varšavskog Vojvodstva

mu nije bila previše mila i u Varšavi je kratko boravio samo nekoliko puta. Većinu svojih ovlasti prenio je na Ministarski savjet čiji je predsjednik bio Stanisław Potocki. Važnu je ulogu imao i ministar rata knez Józef Poniatowski. Ipak, najvažnija politička osoba tijekom

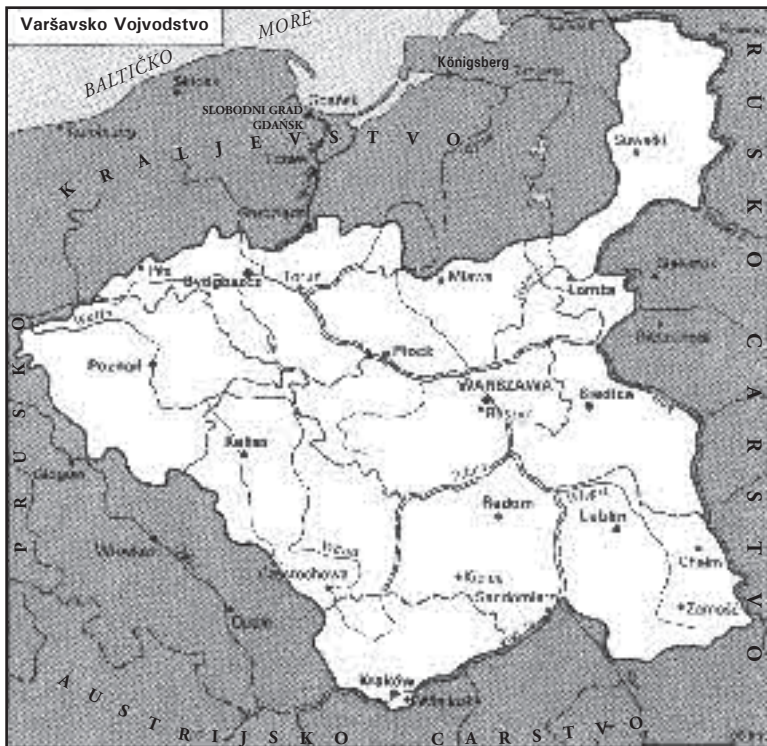
postojanja Varšavskog Vojvodstva bio je francuski veleposlanik u Varšavi. Poljska je vojska u ratu trebala biti pod vrhovnim zapovjedništvom francuskih generala. Unatoč tomu, Varšavsko Vojvodstvo imalo je posve poljski karakter – službeni je jezik bio poljski, državni su činovnici bili Poljaci. Postojala je i poljska armija čija je brojnost ustavnom odredbom ograničena na 30.000 vojnika, a u njoj su služili i Poljaci izvan granica Vojvodstva. Uniforme i oznake bile su poljske. Napoleon je dijelove poljske armije koristio u ratovima što ih je vodio po Europi. Primjerice, tri najbolje pukovnije poljskog pješništva poslale su 1808. u Španjolsku.

Osim poljske armije, u Varšavskom Vojvodstvu stvorena je i zasebna Nadvislanska legija (oko deset tisuća vojnika) koja je izravno uključena u sastav francuske armije. Život u Vojvodstvu odvijao se cijelo vrijeme njegova postojanja u znaku ratnih aktivnosti. Državni prihodi nisu bili dovoljni, a gospodarstvo je zbog povećanih vojnih potreba bilo jako iscrpljeno. Izdržavanje poljske armije i Nadvislanske legije zahtijevalo je više od 60% proračuna. S druge strane, Napoleon je nekim svojim generalima kao nagradu dao poljske državne posjede što je dodatno smanjilo državne prihode.

U prosincu 1807. godine proglašen je kraljevski dekret kojim su regulirana pitanja prava vlasništva zemljišnih posjeda. Potvrđena je osobna sloboda kmetova i njihovo pravo da napuste selo (u tom bi slučaju ostajali bez posjeda koji obrađuju), ali je puno pravo vlasništva nad zemljom, zajedno sa zgradama i cjelokupnim inventarom priznato plemićkim posjednicima. Zadržana su i feudalna podavanja, koja su bila tretirana kao naknada seljaka posjedniku za uživanje zemlje. Plemstvo je moglo diktirati agrarne odnose, imalo je i pravo protjerivanja seljaka s posjeda. Slikovito se govorilo da je prosinački dekret skinuo seljacima lance s nogu, ali zajedno s obućom.

Godine 1809. došlo je do novog francusko-austrijskog rata. Brojna je austrijska vojska (oko 30.000 vojnika) provalila u Varšavsko Vojvodstvo u kojem je bila tek polovica poljske armije (oko 15.000 vojnika). U travnju je došlo do velike bitke kod Raszyna u kojoj je

dvostruko brojnija austrijska armija naišla na snažan otpor trupa kneza Józefa Poniatowskog. Premda je borba bila neodlučena, Poniatowski je predao Varšavu Austrijancima. Istovremeno, sa svojim je jedinicama provalio u područje tzv. Nove Galicije, tj. na teritorij što su ga Habsburzi dobili u trećoj podjeli Poljske. Tamo je oduševljeno dočekivan kao osloboditelj. Organizirao je dobrovoljačke odrede i zauzeo Lublin, Zamość, Sandomierz i Krakov. Austrijanci su nakon tih poljskih uspjeha napustili Varšavu i pokušali povratiti izgubljena područja u čemu nisu uspjeli. Uskoro su u srpnju 1809. doživjeli i težak

Karta Varšavskog Vojvodstva

poraz od Francuza kod Wagrama. Nakon nekoliko mjeseci sklopljen je mir u Schönbrunnu prema čijim su odredbama dijelovi Galicije, koje je zauzela poljska armija, ušli u sastav Varšavskog Vojvodstva. Poljska se država povećala za oko pedeset tisuća kvadratnih kilometara i oko milijun i sedam stotina tisuća stanovnika. To je omogućilo i udvostručenje armije Varšavskog Vojvodstva (do 60.000 vojnika). Naravno, život nije postao ništa lakši.

Novi udarac, a potom i konačnu propast, Varšavsko je Vojvodstvo doživjelo tri godine kasnije. Rastuća napetost između Francuske i Rusije pretvorila se u proljeće 1812. u rat. U sastavu Napoleonove Velike armije bilo je oko stotinu tisuća poljskih vojnika, što je činilo više od jedne sedmine ukupnih francuskih snaga. Bio je to uistinu golem napor za Varšavsko Vojvodstvo. Poljski su vojnici sudjelovali u svim većim bitkama, a posebice su se istaknuli kod Borodina te u povratku pri prijelazu rijeke Berezine. S pohoda na Rusiju vratilo se samo oko 30% od ukupnog broja poljskih vojnika. Oko sedamdeset tisuća ih je poginulo, ranjeno ili zarobljeno.

U veljači 1813. godine ruska je vojska ušla u Varšavu i uvela privremenu vladu. Poljske su se vlasti zajedno s vojskom povukle u Sasku. Knez Poniatowski nije prihvatio ponudu poljskih pristaša cara Aleksandra da napusti Napoleona i priključi se Rusiji. Sa svojim je vojnicima sudjelovao u “bitki naroda” u listopadu 1813. godine. Tamo je i poginuo. Poraz kod Leipziga konačno je presudio o sudbini Varšavskog Vojvodstva, koje je do Bečkog kongresa ostalo pod ruskom okupacijom, a tada je uključeno u sastav Rusije kao Poljsko Kraljevstvo.

Premda je Varšavsko Vojvodstvo nesumnjivo bilo francuski vazal, šestogodišnje postojanje vlastite državne tvorevine davalo je Poljacima nadu kako je moguće u potpunosti obnoviti poljsku državu. Obuhvaćalo je teritorije i gradove koji su činili središta Poljske od srednjeg vijeka (Gniezno, Krakov, Varšava). S druge strane, odigralo je važnu ulogu u povijesti poljske kulture, školstva i formiranja vlastite upravne strukture. Ukinuta je osobna zavisnost kmetova i u stanovitoj su mjeri modernizirani društveni odnosi.

Poljsko Kraljevstvo (1815.-1830.)

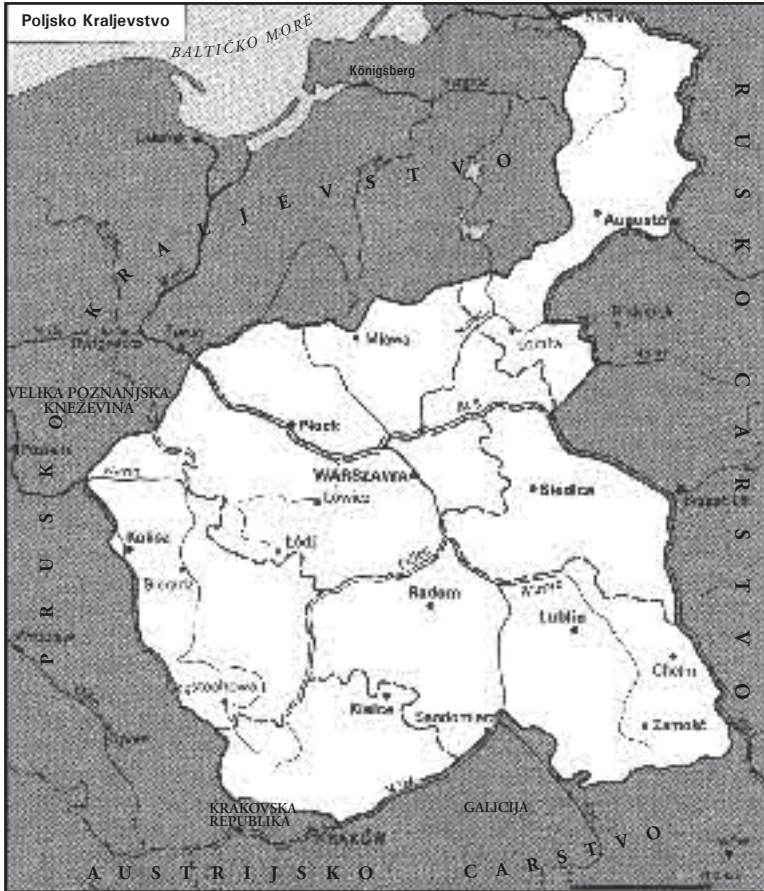
Poljsko je pitanje bilo jedno od najvažnijih političkih pitanja o kojima se raspravljalo na Bečkom kongresu. Europske su se velesile po tom pitanju podijelile. S jedne su strane Engleska, Austrija i nova burbonska Francuska bile za što veće slabljenje snage i moći Rusije, pa su u poljskom pitanju stale jedinstveno protiv Napoleonova pobjednika Aleksandra I. Uz ruskog je cara stala Pruska kojoj je zauzvrat obećan zapadni dio Varšavskog Vojvodstva i cijela Saska. Iz teške diplomatske bitke, u kojoj nije nedostajalo ni prijetnji oružjem, Aleksandar I. izašao je kao pobjednik. Asistirao mu je knez Adam Jerzy Czartoryski. Rusija se u korist Pruske odrekla područja oko Poznańa i Toruńa. Područje oko Tarnopola u (današnjoj) Ukrajini pripalo je Austriji, a Krakov s okolicom proglašen je «slobodnim, nezavisnim i strogo neutralnim gradom» pod zaštitom sva tri djeljitelja. Na preostalom dijelu nekadašnjeg Varšavskog Vojvodstva stvoreno je tzv. Poljsko Kraljevstvo, «na vijeke povezano s Rusijom». Titula poljskog kralja pripala je tako ruskom caru, a konačni ustroj nove državne tvorevine, koja je imala površinu od skoro 130.000 km² te više od tri milijuna stanovnika, trebao se formulirati naknadno.

Početak svibnja 1815. Rusija, Austrija i Pruska potpisale su sporazume o međusobnim granicama gdje je istaknuto da će u sve tri države Poljaci dobiti «predstavništva i nacionalne zakone» koji će im moći osigurati očuvanje njihove narodnosti. Takva je formulacija ušla i u završni akt Bečkog kongresa, pa su je poljski politički i javni djelatnici smatrali obećanjem autonomije.

U studenom 1815. godine car Aleksandar «podario» je Poljskom Kraljevstvu ustav. Glavni je autor ustava bio knez Adam Czartoryski. U prvom je članku potvrđena konstatacija kako je Poljsko Kraljevstvo zauvijek povezano s Rusijom, te da je svaki novi ruski car automatičnom i novi poljski kralj. Vanjska politika Kraljevstva, naravno, nije bila samostalna, ali su Poljaci uživali samostalnost u unutrašnjim poslovima. Imali su svoju vladu (Upravni savjet), a dvodomni parlament – sejm, sastavljen od zastupničkog doma i senata, trebao se sastajati svake dvije godine na jednomjesečno zasjedanje. Izborna prava imalo je oko stotinu tisuća stanovnika Kraljevstva, ukupno oko 2,5%, što je u to doba bio velik postotak. Osim gore navedenoga, ustav je svim stanovnicima Poljskog Kraljevstva jamčio slobodu vjeroispovijesti, slobodu govora i okupljanja te osobnu nedodirljivost. Premda je pravo imenovanja ministara i senatora imao kralj i unatoč tomu što je Aleksandar smatrao da može mijenjati i interpretirati odredbe ustava kako ga volja, ovaj je ustav bio liberalan zakonski akt, vjerojatno najliberalniji u tadašnjoj Europi. Ironija je bila da ga je dao apsolutistički vladar Rusije. Shodno svojim samodržavničkim navikama, Aleksandar je smatrao da mu je dopušteno mijenjati ustavne odredbe onako kako odgovara trenutnim političkim interesima.

Nasuprot općem uvjerenju da će za svoga prvog namjesnika u Kraljevstvu postaviti kneza Adama Czartoryskog, Aleksandar je na taj položaj imenovao generala Józefa Zajączeka, nekadašnjega bliskog Kościuszkova suradnika i jakobinca a sada bezličnog karijerista. Poljsko Kraljevstvo dobilo je svoju vojsku još za trajanja kongresa u Beču, a na njezinu se čelu našao carev brat veliki knez Konstantin. Našavši se na položaju vrhovnog zapovjednika armije, funkciji koja inače nije ni bila predviđena ustavom, Konstantin je postao najmoćnija osoba u Poljskom Kraljevstvu. Unatoč tomu što je bio oženjen Poljakinjom, bio je vrlo nepopularan među Poljacima. Po prirodi je bio brutalni autokrat, a vojsku je smatrao gotovo svojim privatnim dobrom u koje nije nikome dopuštao miješanje. Od časnika je zahtijevao apsolutnu poslušnost i odanost. Često ih je vrijeđao i ponižavao, pa su mno-

gi napustili redove vojske, među njima i proslavljeni generali poput Dąbrowskog, a bilo je i slučaja samoubojstava. Ustavne i zakonske odredbe nije poštivao. S druge strane, štitió je autonomiju Poljskog Kraljevstva, čak je vjerojatno snatio o preuzimanju trona.

Karta Poljskog Kraljevstva

O tomu koliko je car Aleksandar I. malo vjerovao Poljacima svjedoči i činjenica da je u Poljskom Kraljevstvu imao još jednog svoga predstavnika, tzv. «carskog opunomoćenika», koji također nije bio predviđen ustavom. Na taj je položaj postavio Nikolaja Novosilcova, koji je bio još nepopularniji od Konstantina jer je rukovodio tajnom policijom i pripremao teren za likvidaciju poljske autonomije.

Prvi znakovi da se politika prema Poljacima mijenja te da se smanjuju političke slobode bilo je uvođenje cenzure 1819. godine. U svom proglasu prigodom proglašenja toga akta namjesnik Zajączek je istovremeno najavio i ograničavanje osobnih sloboda građana. Uskoro su započela uhićenja osoba osumnjičenih za oporbenu političku djelatnost. Novosilcov je počeo stvarati tajnu policiju.

Oporbena djelatnost svoj je vrhunac doživjela na sejmu 1820. godine na kojem je vlada oštro kritizirana zbog zakonskih projekata koji nisu bili u potpunosti suglasni s ustavom, kao i zbog uvođenja cenzure. Glavni oporbeni političari pripadali su zemljoposjedničkim elitama iz zapadnih dijelova Kraljevstva, a posebice se isticala grupa zastupnika iz Kaliszskog vojvodstva na čijem su čelu bili braća Wincenty i Bonawentura Niemojowski. Napuštajući zasjedanje sejma 1820., car Aleksandar prepustio je Konstantinu potpunu vlast u Poljskom Kraljevstvu i dopustio mu da ne mora poštivati ustav. Sljedećih pet godina nije bilo zasjedanja sejma. Kada je uoči svoje smrti 1825. Aleksandar ponovno sazvaio poljski parlament, bilo je to radi proglašenja «dodatnog članka» ustavu kojim je predviđeno ukidanje javnosti rada sejma. Braća Niemojowski nisu puštena na to zasjedanje.

Dok je dio poljskih elita bio u oštroj oporbi prema «kongresnom» sustavu, drugi je dio stao na stranu novih vlastodržaca i bez većih rezervi vodio prorusku politiku. Postojali su i treći, poput kneza Czartoryskog, koji se – razočaran razvojem situacije – povukao iz političkog života Poljskog Kraljevstva te kratko vrijeme nastavio djelovati kao nadzornik vilnjanskog školskog okruga. Svoga nekadašnjeg prijatelja cara Aleksandra upozoravao je na nasilja kojima su podvrgnuti Poljaci i opasnost od izbijanja ustanka. Nakon što je 1823. posve pao

u nemilost i ostao bez ikakvih javnih funkcija, započeo je pripremati zapadnoeuropsku javnost na nužnost borbe Poljaka za vlastita prava i mogućnost njihova skorog sukoba s Rusima.

Važnu je ulogu u Poljskom Kraljevstvu igrao i knez Ksawery Drucki-Lubecki, koji je kao ministar financija od 1821. uvelike utjecao na razvoj gospodarskih odnosa i stabilizaciju državne blagajne. Posebno značajna institucija koja je utjecala na industrijalizaciju zemlje bila je Poljska banka, osnovana 1828. godine u Varšavi. Zahvaljujući svojim uspjesima na gospodarskom i financijskom polju te mogućnosti da se u slučaju potrebe izravno obrati caru, Drucki-Lubecki je bio samostalan u odnosu na velikog kneza Konstantina i Novosilcova. Često se suprotstavljao njihovoj politici i branio poljske interese.

Osim legitimista, polu-legitimista i parlamentarne oporbe, u Poljskom je Kraljevstvu rano započelo i formiranje tajnih i polutajnih organizacija mladeži, inteligencije i časnika. Formiranje i djelovanje takvih ilegalnih organizacija bila je u to doba opća pojava u Europi, osobito među narodima koji nisu ostvarili nacionalna prava na Bečkom kongresu. U tom je smislu posebno važan i utjecajan bio pokret karbonara u talijanskim zemljama ili pak heterija među Grcima. Prva tajna omladinska organizacija kod Poljaka osnovana je 1817. godine pod grčkim imenom *Panta Koina* («sve zajedničko»). Tijekom šest godina nastalo je pedesetak takvih organizacija, uglavnom malobrojnih studentskih ili đačkih grupa. Oko dvadeset ih je osnovano u Varšavi, jednako toliko u Vilnu, a ostale su postojale u Krakovu, Lavovu i pruskom dijelu Poljske. Neke od njih ostale su pasivne. Ukoliko su i započele bilo kakvu aktivnost, policija ih je najčešće vrlo brzo otkrivala, a sudionike kažnjavala protjerivanjem iz škola ili sa sveučilišta, odnosno zatvorom ili progonstvom u dubinu Rusije. Najveća omladinska tajna organizacija, koja je i najduže djelovala, bilo je Društvo filomata (ljubitelja znanosti), osnovano na Sveučilištu u Vilnu 1817. godine. Među aktivnim članovima tog društva isticao se, među ostalima, i Adam Mickiewicz, kasniji predvodnik poljskog romantizma.

Najvažnija tajna organizacija bilo je Nacionalno slobodno zidarstvo (*Wolnomularstwo Narodowe*), osnovano u Varšavi 1819. godine. Na čelu slobodnih zidara nalazio se major Walerian Łukasiński. Njihov je cilj bila obnova «tropodijeljene» Poljske. Razmišljali su o podizanju ustanka kada se steknu povoljni međunarodni uvjeti. Nakon godinu dana djelovanja, u opasnosti od provale organizacije i uhićenja, Łukasiński je raspustio slobodno zidarstvo. Godine 1821. osnovao je novu organizaciju – Rodoljubno društvo (*Towarzystwo Patriotyczne*). Ta je organizacija nastojala obuhvatiti sve dijelove nekadašnje Poljske. Tajna je policija uhitila 1822. godine Łukasińskog. Osuđen je na devet godina zatvora. Kada je 1830. izbio Studenački ustanak, prebačen je iz Varšave u zloglasnu tvrđavu Šliselburg nedaleko Sankt Petersburga u kojoj su ruski carevi već cijelo stoljeće držali najveće protivnike samodržavlja. Tamo je Łukasiński ostao zatvoren punih 46 godina, sve dok 1868. nije umro.

Walerian Łukasiński

Uhićenjem Łukasińskiego nije prestalo djelovati Rodoljubno društvo. Doduše, novi vođa nije bio toliko sposoban. S druge strane, prevagu nad časnicima dobili su zemljoposjednički elementi kojima ustanak nije odgovarao i nastojali su ga što dalje odgoditi. Godine 1824. predstavnici Rodoljubnog društva stupili su u vezu s pripadnicima Južnog društva u Rusiji (činili su ga časnici ruske vojske koji su namjeravali srušiti samodržavlje i liberalizirati Rusiju). Osim pregovora o eventualnoj suradnji na rušenju carske vlasti, poljski i ruski urotnici nisu sklopili nikakav čvršći savez. Poljaci nisu pristajali na planove koje su iznosili ruski revolucionari o ubojstvu cara i njegove obitelji, a još je spornije bilo pitanje granica. Dok su poljski urotnici maštali o obnovi Poljske u granicama prije podjela, ruski časnici nisu na to pristajali nego su zahtijevali povezivanje poljskih zemalja s Rusijom. Kada je početkom 1826. započeo sudski proces protiv dekabrista, saznalo se o ovim kontaktima, pa je velik broj članova Rodoljubnog društva iste godine uhićen. Novi car Nikola I. povjerio je Konstantinu i sejmu u Varšavi vođenje sudskog procesa protiv poljskih osumnjičenika za urotu. Parlamentarni sud – u kojem su zasjedali isključivo senatori – nije popustio pritiscima iz Sankt Petersburga. Donio je zaključak kako djelatnost članova Rodoljubnog društva nije imala «razbojnički cilj», a kazne koje je dodijelio bile su blage. Cara je Nikolu takvo ponašanje poljskih senatora ražestilo, ali je nakon nekoliko mjeseci potvrdio presudu. Prema članovima Društva u ruskom dijelu nekadašnje Poljske nije imao milosti – budući da su potpadali pod ingerenciju sudskih instanci u Petersburgu, strogo su osuđeni.

Studenački ustanak

Potkraj 1828. godine u časničkoj je školi u Varšavi nastalo novo tajno društvo na čelu s potporučnikom Piotrom Wysockim. Osim kadeta, u nj su ušli i neki članovi Rodoljubnog društva, kao i stanoviti broj pripadnika varšavske liberalne inteligencije. Magloviti cilj obrane «pogaženog ustava», odbačeni plan atentata na Nikolu I. prilikom krunidbe za poljskog kralja 1829. u Varšavi, neuspjeh u korištenju vanjskopolitičkih problema Rusije koja se ponovno nalazila u ratu protiv Osmanskog Carstva samo su neki elementi djelatnosti ove tajne organizacije. Wysocki i njegovi suradnici okupljali su oko sebe značajan broj aktivnih i za ustanak protiv ruske vlasti zainteresiranih ljudi, uglavnom mladih. Među njima se posebice isticao publicist i književni kritičar Maurycy Mochnacki. Poljski revolucionari bili su nezadovoljni sve češćim i očitijim znakovima nepoštivanja ustava i ograničavanja autonomije Poljskog Kraljevstva. Relativno uspješan gospodarski razvoj ovoga područja nije bio dovoljan da se zadovolje želje stanovništva – velik je bio broj onih koji su podržavali ideje o tomu da se političke i ustavne slobode zajamčene 1815. moraju braniti svim sredstvima.

Kada je 1830. izbila Srpanjska revolucija u Francuskoj, vijesti su se brzo proširile diljem Europe, pa tako i u Poljskom Kraljevstvu. Oduševljenje poljskih domoljubnih krugova tim događajem bilo je veliko. Počele su se buditi nade kako je moguće i njihovo oslobođenje od ruske vlasti. Tada su se pojavila i dva neposredna čimbenika koja su utjecala na izbijanje revolucionarnih zbivanja među Poljacima: vijesti da car Nikola I. za gušenje revolucije u Belgiji, koja je izbila potkraj

ljeta, sprema interventne postrojbe, među kojima će se naći i poljski odredi, te informacije o prijetnji otkrivanja tajnoga varšavskog društva. Budući da je eventualno otkrivanje urote moglo u tim revolucionarnim uvjetima imati teške posljedice za članove društva, Wysocki i ostali članovi rukovodstva odlučili su podići ustanak. Za datum je određena noć između 29. i 30. studenoga 1830. godine. Studenačka je noć ušla u poljsku povijest kao jedan od njezinih najznačajnijih događaja.

Ustanak je trebao započeti 29. studenoga u šest sati navečer koordiniranom akcijom poljske vojske u Varšavi pod zapovjedništvom trojice poručnika: Piotra Wysockog, Piotra Urbańskog i Józefa Zaliwskog. U Varšavi je u tom času bilo desetak tisuća pripadnika poljske vojske i oko šest tisuća ruskih vojnika. Dakle, ukoliko urotnici pridobiju sve postrojbe, prevaga bi bila na poljskoj strani. Urotnici su računali da će zauzimanje glavnog grada dovesti do ustanka u cijelom Poljskom Kraljevstvu.

No nije sve pošlo prema zamišljenom planu. Požar jedne stare pivovare trebao je biti signal za istovremeni početak akcije, ali paljenje zgrade nije uspjelo. U planirano vrijeme samo je jedna grupa civilnih urotnika napala dvorac Belweder, sjedište velikog kneza Konstantina. U svojem pokušaju da zarobe ili ubiju zapovjednika vojske u Poljskom Kraljevstvu urotnici nisu uspjeli – Konstantin se prikrrio. Kasnije je zajedno s ruskom vojskom i lojalnim poljskim postrojbama napustio Varšavu. Nakon neuspješnog lova na velikog kneza Konstantina ustanici su krenuli prema središtu Varšave. Uz put su nastojali pridobiti što šire slojeve stanovnika. Bogatiji građani ostali su ipak u najvećoj mjeri pasivni, tražeći sklonište u zaključanim kućama. Većina generala i viših časnika nisu htjeli stati na stranu ustanika, a nekoliko je generala životom platilo odbijanje prihvaćanja vodstva ustaničkih postrojbi. Osvajanje Arsenala i naoružavanje stanovnika Varšave odlučilo je o daljnjoj sudbini ustanka.

Vlada Poljskog Kraljevstva, koja je nadalje ostala na čelu državne uprave, i predstavnici poljske aristokracije nastojali su da usta-

Napad ustanika na Belweder

nički pokret što prije prestane jer nisu pretjerano vjerovali u njegov uspjeh. Osim moćne Rusije, gornji slojevi poljskog društva još su se više bojali socijalne revolucije. U sastav vlade ušli su već prvi dan neki istaknuti pojedinci, poput kneza Adama Czartoryskog ili generala Józefa Chłopickog. Potonjeg je vlada imenovala zapovjednikom vojske u Varšavi, a tu je dužnost general Chłopicki preuzeo «u ime cara Nikole». Nakon nekoliko dana proglasio se diktatorom. Zabranio je političku djelatnost, osobito patriotskog kluba u kojem su se okupljali revolucionarni elementi na čelu s Mochnackim i Joachimom Lelewelom.

U dogovoru s carem poljska je vlada pokušavala pronaći izlaz iz teške situacije. S velikim knezom Konstantinom vrlo je brzo dogovoren odlazak ruske vojske iz Poljskog Kraljevstva, a u Sankt Petersburg je polovicom prosinca 1830. poslano visoko izaslanstvo koje je vodio knez Drucki-Lubecki, ministar financija. Poljaci su od cara tražili poštivanje ustava, povlačenje ruske vojske s područja Poljskog Kraljev-

stva i pripajanje Litve, Volinja i Podolije. Zapravo, tražili su ono što je petnaestak godina ranije obećao Aleksandar I. Polovicom prosinca sastao se i sejm, koji je ustanak proglasio narodnim ustankom te je i formalno potvrdio diktaturu generala Chłopickog.

No car Nikola nije bio sklon pregovorima. Navodno je izjavio da s buntovnicima neće razgovarati. Njegov je odgovor na zahtjeve izaslanstva poljske vlade bio izrazito negativan; tražio je potpunu lojalnost i odbacivao bilo kakvo popuštanje. Na to je Chłopicki dao ostavku na svoj položaj diktatora. Zamijenila ga je peteročlana narodna vlada na čelu s knezom Adamom Czartoryskim.

Patriotski klub, koji je šest tjedana bio zabranjen, obnovio je 19. siječnja 1831. svoju djelatnost pod nazivom Rodoljubno društvo. Organizirane su velike manifestacije u čast pete obljetnice pogubljenja vođa dekabrističkog ustanka 25. siječnja 1831. godine. Tog je dana sejm pod pritiscima varšavskih masa izglasao detronizaciju Nikole I. i predstavnika dinastije Romanov s poljskog prijestolja.

U međuvremenu su Rusi okupili vojsku pod zapovjedništvom feldmaršala Ivana Dibiča Zabalkanskog, pobjednika u nedavnom ratu protiv Osmanlija. Početkom veljače 1831. godine ta je vojska prešla granice Poljskog Kraljevstva. Više od stotinu tisuća ruskih vojnika imalo je pred sobom dvostruko malobrojniju poljsku vojsku. S vremenom su se brojke angažiranih vojnika na obje strane mijenjale, ali je odnos ostao uglavnom isti: dva prema jedan, tj. ruska je vojska u svakom trenutku bila dvostruko brojnija. I u vrijeme kada je broj vojnika bio najveći, Rusi su imali oko 200.000, a Poljaci nešto više od 100.000. Bio je to golem napor za obje zaraćene strane.

Dibič i njegovi suradnici bili su uvjereni u brzu pobjedu nadmoćnije, bolje naoružane i uvježbanije ruske vojske. Planirali su lak i brz prodor do Varšave i gušenje ustanka. Ruske je nade poremetilo zatopljenje i poteškoće u premještanju njihove armije. Osim toga, u prvom okršaju nedaleko mjesta Stoczek polovicom veljače poljska im je vojska nanijela poraz. Ova poljska pobjeda možda i nije imala veće vojno značenje, ali je u svakom slučaju djelovala mobilizirajuće – po-

rasle su nade u mogućnost uspješnog pružanja otpora i ostvarenja stvarne nezavisnosti. Odlučujuća bitka vodila se 25. veljače 1831. godine kod Grochowa, gradića udaljenog nekoliko kilometara na sjever od tadašnje Varšave (danas je to dio grada). Bila je to jedna od najvećih kopnenih bitaka u Europi u razdoblju između Waterlooa i Krimskog rata. Poljskim je trupama zapovijedao general Chłopicki kao vojni savjetnik vrhovnog zapovjednika kneza Michała Radziwiłła, a ruskom vojskom feldmaršal Dibič. U višesatnim borbama poginulo je nekoliko desetaka tisuća vojnika na obje strane, sâm Chłopicki bio je teško ranjen, ali bitka nije riješena ni u čiju korist. Izvjesno je samo to da se Dibič odlučio povući i na neko vrijeme odustati od osvajanja poljske prijestolnice.

Sejm je za novog zapovjednika poljske armije umjesto kneza Radziwiłła postavio generala Jana Skrzyneckog, koji nije bio previše sklon prihvatiti savjete svojih suradnika da treba pristupiti ofanzivnim djelovanjima. Ipak, uskoro je popustio pritiscima i poljska je armija počela pokrete prema istoku. U nekoliko bitaka tijekom ožujka i travnja 1831. godine Poljaci su pobijedili ruske trupe, ali su zastali i nisu iskoristili ustanički pokret u Volinju i Podoliji koji se upravo počeo razmahivati i okupljati sve veći broj pripadnika tamošnje šljahte. Još je važniji bio ustanak na području Litve jer su tamošnji partizanski odredi osim plemstva obuhvatili i dio seljaštva, a smetali su opskrbi i prijetili presijecanjem veza Dibičeve vojske u Poljskom Kraljevstvu s glavninom snaga u Rusiji.

U svibnju je poljska vojska poduzela novu ofanzivu, pa je došlo do još jedne odlučujuće bitke – kod grada Ostrołęka, 26. svibnja 1831. godine. Poljska je vojska teško poražena, ali Rusi to nisu odmah iskoristili. Njihov je zapovjednik feldmaršal Ivan Dibič umro, pa se ruska vojska prvo reorganizirala; dobila je novog zapovjednika – feldmaršala Ivana Paskjeviča. Potkraj srpnja počela je napredovati prema Varšavi, i to vještim manevrom – zaobilaznim putem, iz pravca pruske granice na zapadu. Očekivalo se da će Skrzynecki pružiti otpor, ali se to nije dogodilo. Nije se dogodilo ništa značajno niti kada je

Karta prikazuje Studenački ustanak 1830.-1831.

početkom kolovoza novi zapovjednik poljske vojske postao general Henryk Dembiński.

Sve veći izdaci za vojne svrhe, sve teža ukupna gospodarska situacija (primjerice, cijene nekih namirnica podvostručile su se) i sve bliža ruska vojska doveli su polovicom kolovoza 1831. do pobune stanovnika Varšave. U neredima je bilo poginulih, među njima i nekoliko generala, a narodna je vlada podnijela ostavku. Knez Czarторыski

napustio je Varšavu i sklonio se pod zaštitu vojske (uskoro je krenuo prema granici s Galicijom i napustio Poljsko Kraljevstvo). Vlast je, praktički s diktatorskim ovlastima, preuzeo general Jan Krukowiecki. Pokušao je izvesti manevar i uz pomoć jednog korpusa odvući dio ruskih trupa prema gradu Lublinu, a s preostalom vojskom od 40.000 vojnika pripremiti obranu Varšave.

Rusi su imali dvostruko snažniju armiju i neupitni se kraj poljskog ustanka nije mogao izbjeći. Ruska je vojska 6. rujna 1831. započela napad na Varšavu i probila prvu liniju obrane. U teškim je borbama došlo do slučajne eksplozije baruta u jednoj reduti, a prilikom obrane prijestolnice junački je poginuo i omiljeni general Józef Sowiński. U tom je času Krukowiecki bio spreman na kapitulaciju, ali je takvu mogućnost spriječio sejm – smijenio ga je i postavio novog predsjednika vlade. Ipak, nakon daljnjih ruskih uspjeha ustaničke su vlasti donijele odluku o napuštanju prijestolnice. Tridesetak tisuća poljskih vojnika prešlo je na desnu obalu Visle i počelo se povlačiti prema utvrdi Modlin na sjeveru. S njima su pošli zastupnici sejma i članovi vlade. Varšava je kapitulirala. Premda je brojnost poljske vojske još djelovala imponirajuće – zajedno s trupama na jugu poljska je armija imala više od 70.000 vojnika – nije bilo dovoljno motivacije za daljnju borbu. Vodeće strukture armije nisu bile zainteresirane za pružanje otpora, a velik broj časnika i vojnika želio se što prije vratiti kućama. Južni korpus prešao je polovicom rujna u Galiciju i predao oružje austrijskim vlastima. Sejm je protestirao protiv opće kapitulacije, ali je na svojem posljednjem zasjedanju u krajnje krnjem sastavu 23. rujna 1831. mogao jedino donijeti odluku o «privremenom prestanku» ustanka. Uskoro nakon toga većina poljske vojske prešla je granicu s Pruskom i predala se tamošnjim vlastima. Dvije posljednje utvrde koje su još pružale otpor bile su Modlin (kapitulirao 9. listopada) i Zamość (održao se do 21. listopada). Dio vojnika i velik broj časnika otišao je u političku emigraciju u zapadnu Europu nadajući se da je izgubljena jedna bitka, ali ne i rat te da će se uskoro vratiti i dovršiti borbu za oslobođenje i ujedinjenje poljskih zemalja.

Studenački je ustanak bio najveći od ustanaka koji je prije revolucije 1848-1849. godine potresao europski poredak stvoren na Bečkom kongresu. Osim toga, onemogućio je eventualnu rusku intervenciju u Belgiji i Francuskoj. Tijekom nepunih godinu dana kroz redove poljske vojske prošlo je oko 140.000 vojnika koji su se suprotstavili najmoćnijoj europskoj velesili tog vremena. Organizirana je vlada koja je desetak mjeseci upravljala praktički nezavisnom, mada formalno nepriznatom poljskom državom. Vodstvu ustanka bilo je posve jasno kako je nužno pridobiti međunarodnu podršku da bi se rezultati postignuti na vojnom polju zadržali i da bi se poljska nezavisnost i stvarno oživotvorila, odnosno da bi se kasnije – kada je ustanak zapao u krizu – barem nešto spasilo. Stoga je knez Czartoryski već od samog početka organizirao diplomatsku mrežu čiji je zadatak bio sprečavanje pruskog i austrijskog angažmana u poljski ustanak, kao i pridobivanje bilo kakvog oblika podrške od strane zapadnoeuropskih velesila Velike Britanije i Francuske. Bio je čak spreman ponuditi poljsku krunu nekom članu dinastije Habsburg i pristati na austrijsku dominaciju nad novostvorenom poljskom državom.

Bitka kod Grochowa na slici umjetnika Wojciecha Kossaka (1856.-1942.)

Nade što su ih Poljaci gajili o tomu da imaju šanse za međunarodnu podršku i potpuno osamostaljenje od Rusije pojačavalo je rješenje belgijskog pitanja i uspostava nezavisne Belgije što su priznale sve europske velesile. Valja imati na umu također da su britanska i posebice francuska javnost čvrsto stajale na poljskoj strani te vršile pritisak na političke strukture da pomognu «junačkim Poljacima». Međutim, vlade ovih dviju velesila nisu bile sklone pretjerano se miješati u poljske stvari. Primjerice, britanski ministar vanjskih poslova Henry John Palmerston izjavljivao je kako Britanci neće «ulaziti u spor između monarha i njegovih podanika» niti će započeti europski rat za oslobođenje Poljske. Slično su se ponašali i najviši francuski državnici, osobito nakon što je poljska vojska u svibnju 1831. prešla u defanzivu.

Ovaj je ustanak u velikoj mjeri utjecao na integrativne procese poljske nacije iz sva tri dijela nekadašnje Poljske. Zbivanja u Poljskom Kraljevstvu utjecala su također na dolazak liberalnih krugova na vlast u Krakovskoj Republici, na jačanje nacionalne svijesti Poljaka u rubnim područjima poput Šleske, na formiranje nekih političkih djelatnika u pruskom dijelu nekadašnje Poljske i dr. Ostao je vječnom legendom čemu je uvelike pridonio najveći pjesnik poljskog romantizma Adam Mickiewicz, ali i mnogi drugi.

Velika emigracija

Nakon propasti Studenačkog ustanka Poljsko Kraljevstvo napustilo je desetak tisuća osoba u strahu od represija ruskih vlasti. Bili su to uglavnom politički i vojni predvodnici ustanka, članovi sejma i vlade, časnici i istaknuti intelektualci. Smjestili su se u najvećem broju u Francuskoj, koja ih je isprva srdačno primila. U ovoj prijateljskoj zemlji naselilo se više od polovice emigranata, a vlada Luja Filipa plaćala im je određenu novčanu naknadu, organizirala smještaj u provinciji i pokazivala brigu za njihovu sudbinu. Nije, doduše, bila sklona pustiti ih da se naseljavaju u Parizu. Bilo je to povezano s više čimbenika, od kojih nije na posljednjem mjestu strah od mogućnosti da se poljski izbjeglice u glavnom gradu povežu s lijevim francuskim oporbenim krugovima. Manje grupe poljskih političkih emigranata našle su se u Velikoj Britaniji, Švicarskoj i Belgiji, a nešto je Poljaka sigurnost potražilo i u Osmanskom Carstvu ili u SAD.

Materijalno stanje većine emigranata bilo je vrlo loše. Relativno su dobro živjeli isključivo viši činovnici i visoki časnici, uglavnom aristokratskog podrijetla, koji su dobivali visoke naknade od francuske vlade, a često i značajnu pomoć od svojih obitelji koje su ostale u Poljskom Kraljevstvu. S druge strane, srednji i niži časnici i obični činovnici te velik broj izbjeglih studenata živjeli su samo od vladinih naknada koje nisu bile dostatne za kvalitetan život. Napokon, u izbjeglištvu su najteže prolazili dočasnici i obični vojnici koji su često živjeli u krajnjoj bijedi. Među emigrantima su se širili pijanstvo i kockanje, a bili su česti i slučajevi dvoboja. Bili su to mladi ljudi, plemenita podrijetla i ponosni, uvijek spremni na borbu, a u ovako teškoj

situaciji u kojoj su se našli nije im bilo teško pronaći povod za dvoboj. S vremenom se dio emigranata uključio u lokalnu sredinu, oko tisuću ih je završilo visoke škole i fakultete u Francuskoj, uglavnom medicinu i tehničke znanosti. Slučajevi ženidbe i potpunog uključjenja, tj. dobivanja državljanstva zemlje u kojoj su se našli, bili su isprva dosta rijetki. Poljski su emigranti neprestano očekivali priliku da se vrate u slobodnu i nezavisnu domovinu. Kako je vrijeme prolazilo, sve su se manje nadali povratku, a sve više asimilirali u lokalnu sredinu.

Pripadnici ustaničkih elita vrlo su se brzo organizirali u političke grupacije preko kojih su nastojali pridobiti što veći broj pristasa. Prva takva grupacija nastala je već u studenom 1831. među liberalima («kaliszani»). Bio je to Privremeni izbjeglički odbor na čelu kojeg je stajao posljednji predsjednik vlade u doba ustanka Bonawentura Niemojowski. Uskoro potom članovi Demokratskog društva formirali su Narodni poljski odbor na čelu s poznatim demokratskim političarem i povjesničarem Joachimom Lelewelom, koji je bio sklon povezivanju poljskih emigranata s europskim revolucionarnim krugovima, napose s karbonarima. Nakon samo godinu dana francuska je vlada zabranila djelatnost ovoga odbora, a Lelewela protjerala iz Pariza. Poljski je političar svoj rad nastavio u Bruxellesu i Bernu, gdje je kratko vrijeme bio na čelu Mlade Poljske. Ta je malobrojna elitistička grupa (kroz njezine je redove prošlo jedva dvjestotinjak osoba) nastala po uzoru na talijansku revolucionarnu organizaciju Mlada Italija i bila je dio organizacije Mlada Europa. Odašiljala je svoje agente u Poljsko Kraljevstvo i zadobila velik utjecaj u domovini. Organizirala je i jedan neuspjeli pokušaj ustanka pod vodstvom pukovnika Józefa Zaliwskog. Ipak, Mlada Poljska nije bila duga vijeka – već nakon 1836. počela se osipati, a uskoro potom konačno je prestala djelovati.

Njezino je članstvo uglavnom prešlo u redove Poljskog demokratskog društva, koje je nastalo u ožujku 1832. godine u Parizu. Poljsko demokratsko društvo (*Towarzystwo Demokratyczne Polskie*, TDP) formirali su neki članovi Narodnog odbora nezadovoljni Lelewelovim dotadašnjim radom. Smatrali su ga nedovoljno radikalnim. U svojem

prvom proglasu, tzv. Malom manifestu, oni su oštro osudili poljsko plemstvo i vodstvo Studenačkog ustanka zbog njihova konzervativna karaktera i onemogućavanja provođenja društvenih reformi. Smatrali su da se do nezavisnosti može doći jedino uz oslanjanje na široke seljačke mase u sljedećem ustanku. Govorili su također o potrebi suradnje među revolucionarnim pokretima cijele Europe i očekivali vanjsku pomoć Poljacima u borbi za oslobođenje. Poljsko demokratsko društvo okupljalo je u doba najvećeg zamaha svoje djelatnosti oko dvije tisuće članova, a ukupno je kroz njegove redove prošlo oko četiri tisuće osoba – bila je to najveća i najbrojnija organizacija Velike emigracije. Društvo je bilo organizirano po sekcijama prema mjestima boravka članova, a većina su članova bili plemićkog podrijetla. Glavno područje aktivnosti ove po mnogo čemu prve moderne poljske političke stranke ležalo je u raspravama o uzrocima poraza i načinu kako što bolje pripremiti novi, uspješan ustanak protiv vlasti svih triju djelatitelja. Nakon revolucije 1848. djelatnost TDP-a postupno se gasi, a formalno je ova orgnaizacija prestala postojati 1862. godine.

U vodstvu Poljskog demokratskog društva uskoro nakon osnivanja počeo se isticati publicist Wiktor Heltman. Upravo je on bio autor teksta novog proglasa, tzv. Velikog manifesta, koji je objavljen potkraj 1836. godine. Bio je to jedan od najvažnijih poljskih političkih tekstova 19. stoljeća na koji su se još dugo pozivali brojni nacionalni djelatnici. Donekle su ublažene ocjene krivnje plemstva za neuspjeh Studenačkog ustanka iskazane u Malom manifestu i ujedno je predviđeno da vlada nakon početka novog ustanka treba proglasiti podjelu zemlje seljacima koji ju obrađuju bez naknade te ukinuti obvezu besplatnog rada na vlastelinstvu. Veliki se manifest pozivao na demokratska prava pojedinca na slobodu, jednakost i ravnopravnost te propovijedao nezavisnu i demokratsku Poljsku koja se može osloboditi vlastitim snagama cijeloga poljskog naroda. Saveznike je vidio u europskim narodima, a ne vladama.

Osim ovih umjerenih demokratskih krugova, poljska je emigracija imala i svoju ekstremnu ljevicu. Obično se radilo o nezadovoljnim

radikalnim članovima TDP-a koji su napuštali Poljsko demokratsko društvo i započinjali vlastitu agitaciju – u potpunosti su odbacivali poljsku prošlost i ulogu plemićkih struktura. Tvrdili su da su sve ostale emigrantske organizacije izdale poljske nacionalne interese, a za glavnog neprijatelja puka smatrali su jednako plemstvo, koje je krivo za podjele i neuspjehe ustanaka za oslobođenje, kao i djelitelje Poljske. Zalagali su se za ukidanje privatnog vlasništva i propagirali ideje utopijskog socijalizma. Pojedini među njima bili su za suradnju s ukrajinskim seoskim stanovništvom. No, radikali nikada nisu zadržali povjerenje većeg broja emigranata. Najveći su uspjeh postigli kada su početkom 1834. pridobili dvjestotinjak poljskih vojnika koji su iz Pruske napokon bili pušteni iz zatočeništva i upućeni u Sjedinjene Američke Države, ali su se tijekom putovanja oslobodili te dobili dopuštenje da se nasele u Velikoj Britaniji. Organizacije ovih radikalnih elemenata nose naziv gromade (*Gromada Ludu Polskiego*). Njihov je utjecaj u domovini bio neznatan.

Konzervativno-liberalno krilo poljske emigracije predvodio je knez Adam Czartoryski. Oko kneza Czartoryskog okupili su se mahom generali, visoki državni dužnosnici iz vremena ustanka, aristokrati i velik broj pripadnika višeg plemstva te pojedini istaknuti intelektualci, ali i dio običnih emigranata. Prema njegovu sjedištu u Parizu u četrdesetim godinama 19. stoljeća ta se grupacija počela nazivati Hotel Lambert. Ona se nije formirala kao čvrsta formalna organizacija poput TDP-a nego je funkcionirala kao grupa pristaša kneza Czartoryskog. Djelovala je dok je na životu bila osoba oko koje su se okupljali, odnosno do Siječanjskog ustanka.

Knez Czartoryski i njegovi pristaše djelovali su na jačanju međunarodnog aspekta poljskog pitanja. Pokušavali su iskoristiti svoja poznanstva i kontakte sa stranim aristokratima i državicima, posebice francuskim i britanskim, kako bi ih zainteresirali da podrže borbu Poljaka za nezavisnost i ujedinjenje. Premda su imali uspjeha u pridobivanju javnosti i dijela parlamentarnih zastupnika, nisu uspjeli pridobiti vlade zapadnoeuropskih velesila koje nikada nisu bile previ-

Knez Adam Jerzy Czartoryski (gore) i
Joachim Lelewel (desno)

še zainteresirane za stvarni angažman na poljskoj strani protiv Rusije. Također, knez Czartoryski organizirao je cijelu mrežu agenata koji su razvili diplomatske i različite tajne aktivnosti u Europi. Vrlo su aktivni bili na području jugoistočne Europe. Poljski su agenti potpomagali borbu tamošnjih malih kršćanskih naroda za veći stupanj autonomije u sklopu Osmanskog Carstva i nastojali ih odvojiti od ruskih utjecaja. Tako je, primjerice, pod utjecajem beogradske agenture Hotela Lambert nastalo *Načertanije* Ilije Garašanina, prvi srbijanski politički program. S druge strane, poljski su agenti djelovali na nacionalno buđenje Bugara te na jačanje liberalno-demokratskih pravaca na Balkanu. Agenti kneza Czartoryskog boravili su stanovito vrijeme i u Zagrebu, a njihova je aktivnost među Hrvatima posebno snažna bila tijekom revolucije 1848.-1849. godine. U svojim planovima Czartoryski je računao također na papu, napose nakon što je u zapadnim ruskim gubernijama 1839. ukinuta Unijatska (grkokatolička) crkva, kao i zbog čestih slučajeva nasilja nad Rimokatoličkom crkvom u Poljskom Kraljevstvu.

U ovom emigrantskom taboru nije bilo cjelovitog programa, ali se na temelju brojnih govora kneza Czartoryskog i njegovih bliskih suradnika može rekonstruirati kakvi su im bili planovi: obnova Polj-

ske u granicama prije podjela kao ustavne monarhije na temeljima Ustava 3. svibnja. Dio kneževih pristaša vidio je upravo u Czartoryskom budućeg kralja – takve ideje knez Czartoryski nije službeno podržavao, ali ih nije niti odbacivao. O unutrašnjem uređenju buduće nezavisne Poljske i o agrarnom pitanju Hotel Lambert nije se posve jasno izjašnjavao; njegovi su vođe neprestano isticali tezu da «prvo treba biti, a potom [odlučiti] kako biti». S vremenom su ipak, u četrdesetim godinama, i pripadnici ove emigrantske grupacije pristali na oslobođenje kmetova uz obeštećenje koje bi plemstvu platila država.

Poljski su emigranti bili u neprestanom međusobnom sukobu, pa su, primjerice, demokrati često optuživali kneza Czartoryskog kao «neprijatelja poljske emigracije», a pristaše Hotela Lambert uzvracali su označavajući demokrate kao izuzetno opasne revolucionare. U međusobnom su sukobljavanju na teoretskoj razini emigranti uvelike utjecali na razvoj poljske političke misli, a duhovni život studenačke emigracije naprosto je bujao. U izbjeglištvu su se našli neki od najvećih poljskih pjesnika poput Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackog i Zygmunta Krasińskiego; upravo su tada nastala i njihova najveća djela, primjerice, Mickiewiczev *Dušni dan* i *Gospodin Tadija*. Djelovali su također politički pisci i povjesničari poput Mochnackog i Lelewela. Napokon, Poljsko je Kraljevstvo u ovo doba napustio i najveći poljski skladatelj Fryderyk Chopin. Ti su autori imali važne kontakte sa zapadnim intelektualcima i umjetnicima, pa su na neki način bili i neka vrsta ambasadora (nepostojeće) poljske države.

Najveća su djela poljske romantičarske književnosti nastala u emigraciji, a upravo je taj pravac pisane riječi ostavio među Poljaci- ma dugotrajan i snažan trag. Takav razvoj književnosti romantizma može se zahvaliti vjerojatno i tomu što su pisci bili u neposrednom doticaju sa znamenitim francuskim i drugim europskim književnicima i umjetnicima. U svojim su djelima romantičari slavili borbu za slobodu i nezavisnost, a njihova su djela, čitana iz naraštaja u naraštaj, bila nepresušan poticaj za poljske ustanke i pokušaje oslobođenja. U novije vrijeme također.

Poljske zemlje nakon Studenačkog ustanka

Poljaci su nakon sloma Studenačkog ustanka doživjeli dugotrajno razdoblje represija koje se, prema imenu glavnog zapovjednika ruske vojske, ponekad slikovito naziva «paskjevičevska noć». General Ivan Paskjevič dobio je za ulogu u gušenju poljskog ustanka naslov varšavskog kneza i položaj namjesnika u Poljskom Kraljevstvu na kojemu je ostao sve do svoje smrti četvrt stoljeća kasnije (1856.). Car Nikola I. odmah je ukinuo ustav, sejm i ostala obilježja poljske autonomije poput posebne krunidbe za poljskog kralja. Prestala je postojati zasebna poljska vojska, a nekoliko desetaka tisuća poljskih vojnika uključeno je izravno u rusku carsku vojsku te poslano na daleka ratišta na Kavkazu ili Sibiru. To je bila osobito teška mjera represije koja se dugo koristila. Služba u ruskoj armiji bila je dugotrajna, trajala je i više od dvadeset godina, izuzetno naporna i često vrlo opasna. Brojni mladići regrutirani u rusku vojsku nisu se nikada više vratili svojim kućama. Poljskom Kraljevstvu nametnuto je plaćanje ratne odštete.

Umjesto ustava Nikola I. uveo je 1832. godine Organski statut prema kojemu je Poljacima bila zajamčena sloboda vjeroispovijesti i stanovit stupanj građanskih sloboda, te slabašna autonomija u upravnim poslovima. No taj zakonski akt nije dugo vrijedio jer je uskoro nakon njegova donošenja u Poljskom Kraljevstvu uvedeno izvanredno stanje koje je potrajalo sve do završetka Krimskog rata. Ruske su vlasti brzo prekršile obećanu amnestiju običnim sudionicima ustanka – velik broj osoba uhićen je i protjeran u udaljene gubernije središnje Rusije ili u Sibir. Provedene su brojne konfiskacije. U Varšavi je sa-

građena Citadela koja nije služila samo za obranu grada od vanjskih napada nego još više od eventualnih pobuna stanovništva. U sklopu ove utvrde nalazio se i veliki zatvor za političke zatvorenike.

Postupno se provodila i unifikacija pravnog sustava Poljskog Kraljevstva s ruskim pravnim sustavom. Tako je 1837. ukinuta stoljetna podjela na vojvodstva i uvedene su gubernije, a deset godina potom uveden je ruski krivični zakonik. U međuvremenu su ujednačeni sustavi mjera i utega; uvedena je rublja kao platežno sredstvo. Poljska kultura i znanost te školski sustav dospjeli su u vrlo težak položaj. Školstvo se našlo pod neposrednom upravom prosvjetnog ministarstva u Sankt Petersburgu, a programi su izmijenjeni na štetu gimnazijskog i općenito humanističkog obrazovanja – veća se pozornost posvećivala strukovnim školama. Učenje povijesti vršilo se preko ruskih udžbenika kako bi se u povojima onemogućio razvoj poljskog rodoljubnog duha kroz škole. Ruski je carski režim studente i znanstvenu elitu smatrao svojim glavnim protivnicima, pa je stoga zatvoreno Sveučilište u Varšavi, a istu je sudbinu doživjelo i vilnjansko sveučilište. Mladim je Poljacima preostala jedino mogućnost studiranja na ruskim sveučilištima. Prestalo je djelovati Društvo prijatelja znanosti u Varšavi, preteča akademije znanosti. Velik broj knjižnica preseljen je u Rusiju. Dok je u Poljskom Kraljevstvu nadalje službeni jezik u školama, sudstvu i upravi bio poljski, u zapadnoruskim gubernijama postupno je provedena rusifikacija. U tom dijelu nekadašnje Poljske represije nisu zaobišle ni Katoličku crkvu. Ukinuto je više od 200 samostana. Inače, papa Grgur XVI. osudio je 1832. poslanicom *Cum primum* svećenike koji su podupirali Studenački ustanak te naredio svećenstvu da se povinuje odlukama ruske vlade.

Represivno ponašanje ruskih vlasti u Poljskom Kraljevstvu kao da je dalo poticaj i ostalim dvama djeliteljima – Pruskoj i Austriji. U Velikoj Poznanjskoj Kneževini ukinuta je funkcija namjesnika pruskog kralja, a pokrajinom je u razdoblju nakon Studenačkog ustanka upravljao žestoki germanizator Eduard Flottwell. Činjenica da su pojedini stanovnici pokrajine pomagali ili sudjelovali u ustanku iskorištena

je za uvođenje različitih represivnih mjera: uhićenja, novčane kazne, oduzimanje posjeda. Počela se provoditi snažnija germanizatorska politika u školstvu i upravi, a sve je veći bio i broj njemačkih doseljenika. Stanje je bivalo sve teže, ali se promijenilo s dolaskom na vlast Fridrika Vilima IV (1840.). Tada je stega državne vlasti popustila, a sâm Flottwell smijenjen.

Upravo u Poznanjskoj Kneževini započela je tzv. organska djelatnost. Pripadnici poljske inteligencije i dio bogatijih aristokrata i plemstva smatrali su da je društvo organizam čiji se pojedini dijelovi moraju skladno razvijati uzajamno surađujući. Nacionalnu svijest širih društvenih slojeva trebalo bi razvijati preko legalnog djelovanja na području gospodarstva, kulture, znanosti i dr., a ne podizanjem ustanaka i drugim nasilnim metodama koje su se više puta pokazale neuspješnima i dovele Poljake u težak politički položaj. Najpoznatiji aktivist organskog rada bio je poznanjski liječnik i poznati filantrop Karol Marcinkowski koji je tridesetih godina 19. stoljeća razvio široku gospodarsku i društvenu djelatnost. Taj je nekadašnji sudionik Studenačkog ustanka i pristaša kneza Czartoryskog isprva inicirao izgradnju niza malih poljskih prodavaonica, knjižara i obrtničkih radionica u Poznańu, poznatog Bazara. Tamo su se organizirale i različite poljske nacionalno-kulturne manifestacije. Godine 1841. u istom je gradu Marcinkowski osnovao Društvo za znanstvenu pomoć koje je studentima i mladim znanstvenicima dodjeljivalo stipendije i druge oblike financijske pomoći. Tijekom jednog desetljeća oko 1100 mladića iz siromašnijih krugova (sitno plemstvo, obrtnici, seljaci) koristilo je fondove tog društva. Rezultati organske djelatnosti bili su vidljivi u uspješnom gospodarskom i kulturnom razvoju poljskog stanovništva u Velikoj Poznanjskoj Kneževini, gdje nastaju prve velike tvornice u poljskom vlasništvu, izlaze utjecajne novine i časopisi, tiskaju se važne poljske knjige, djeluju brojni književnici, umjetnici i znanstvenici, a Poljaci su sve prisutniji i u političkom životu pokrajine.

U znatno manjoj mjeri organska se djelatnost razvila i u ostalim dijelovima nekadašnje Poljske. Najznačajniji predstavnik tog smjera

u Poljskom Kraljevstvu bio je grof Andrzej Zamojski koji je uvodio moderne agrotehničke mjere, oslobodio dio seljaka na svojem posjedu feudalnih podavanja te širio ideje o provođenju umjerenih reformi u zemljišnim odnosima. U Galiciji je na polju organske djelatnosti najznačajniji pothvat bilo utemeljenje kreditnih zadruga i gospodarskih društava. Također, u pruskom i austrijskom dijelu Poljske važnu su djelatnost na edukaciji seljaštva o štetnosti alkohola i alkoholizma, koji je bio velik socijalni problem, provodila tamošnja društva trezvenosti («trezvenička bratstva»), koja su organizirali svećenici. U Poljskom Kraljevstvu trezvenička bratstva nisu bila dopuštena jer su se vlasti plašile prekomjernog utjecaja katoličkog svećenstva na stanovništvo.

Tijekom Studenačkog ustanka, koji su podupirali neki dijelovi stanovništva Krakovske Republike poput studentske mladeži i obrtnika, Rusi su nakratko zauzeli tu prividno nezavisnu poljsku državnu tvorevinu. Na području Slobodnog Grada Krakova, koje je obuhvaćalo 1150 km², živjelo je 88.000 stanovnika u trenutku formiranja 1815., odnosno oko 146.000 dvadesetak godina kasnije. U prvom razdoblju svoga postojanja, do ruskog zauzimanja 1831., Krakovska je Republika imala stanovitu autonomiju. Nakon toga miješanje predstavnika djeljitelja Poljske u autonomne stvari uvelike se pojačalo, a između 1836.-1841. područje Republike nalazilo se pod vojnom okupacijom triju djeljitelja. Trebalo je spriječiti sve snažniju nacionalnu propagandu i oslobodilačku djelatnost koja se širila iz krakovske oaze slobode. U Krakovu je djelovalo sveučilište, bila je snažno razvijena izdavačka djelatnost i novinstvo, Crkva je uživala znatno veće slobode nego u drugim dijelovima nekadašnje Poljske. Upravo je ovdje najranije ukinuto kmetstvo; doduše, seljaci nisu dobili zemlju koju obrađuju nego su plaćali najamninu za njeno uživanje. U gospodarskom je smislu ova mala država znatno napredovala, poglavito zahvaljujući trgovačkim aktivnostima i posredovanju među poljskim zemljama.

Osim u Krakovu, najsnažniju konspirativnu djelatnost u postustaničkom razdoblju Poljaci su razvili na području Galicije. Tamo je

stvoreno nekoliko tajnih udruga koje su za cilj imale nezavisnu Poljsku. Najveća i najbrojnija, Društvo poljskog naroda, nastala je 1835. u Galiciji i djelovala u sva tri dijela Poljske. Upravo je iz Galicije krenuo i najozbiljniji pokušaj organiziranja novog ustanka u Poljskom Kraljevstvu, pripremljen u emigrantskim krugovima oko Lelewela. Pukovnik Józef Zaliwski, jedan od organizatora i vođa Studenačkog ustanka, prešao je s grupom dragovoljaca u ruski dio Poljske u ožujku 1833. godine. Nakon nekoliko mjeseci tumaranja po šumama, ne uspijevši zainteresirati lokalno stanovništvo na podizanje nove bune protiv vlasti, slabo naoružani i nedovoljno pripremljeni gerilci vratili su se u Galiciju. Dio ih je stradao u čarkama s ruskom vojskom ili bio uhićen i potom surovo kažnjen.

Društvo poljskog naroda imalo je svoje podružnice u svim dijelovima nekadašnje Poljske, pa tako i na području Litve i Ukrajine. Tamo je jedan od vođa ove organizacije Szymon Konarski uspio, prema nekim izvorima, okupiti nekoliko tisuća članova, ali je ubrzo otkriven i uhićen. Osuđen je na smrt i pogubljen u Vilnu u veljači 1839. godine.

Desetak godina nakon Studenačkog ustanka i među emigrantima i u Poljskom Kraljevstvu porasle su želje za pripremom novog ustanka. U Poljskom demokratskom društvu sve se više isticao mladi publicist i stručnjak za vojnu problematiku Ludwik Mierosławski, kasnije istaknuti vojskovođa, dok su u domovini ulogu glavnih ideologa revolucionarnog demokratizma preuzeli Henryk Kamieński i Edward Dembowski. Dok je Mierosławski smatrao da odmah nakon početka ustanka treba početi izgrađivati regularnu vojsku, Kamieński je bio pristaša «narodnog rata» u kojemu bi sudjelovalo cjelokupno stanovništvo, pri čemu bi prvi akt ustaničkih vlasti bilo potpuno i bezuvjetno oslobođenje kmetova. Revolucionarni zanos i brojnost sudionika ustanika bili su za Kamieńskog sigurno jamstvo pobjede nad profesionalnom ruskom vojskom. Još radikalnije poglede iskazivao je njegov nećak Dembowski, koji se približavao idejama utopijskog socijalizma. Glavni uzrok nepravdičnosti ovaj je bogati i izuzetno

obrazovani revolucionar vidio u privatnom vlasništvu. Aktivno je djelovao u Društvu poljskog naroda i propagirao što skorije podizanje ustanka. Ova je organizacija provaljena 1843., a Dembowski je prešao u Poznań. Tamo je prišao tajnoj organizaciji Savez plebejaca i opet radio na pripremi skorog ustanka u sva tri dijela Poljske.

Vrlo veliku uznemirenost ruskih vlasti u Poljskom Kraljevstvu izazvao je Savez seljaka, tajna organizacija pod vodstvom svećenika Piotra Ściegiennog. I sâm seljačkog podrijetla, Ściegienny je lakše dopirao do širokih seljačkih masa i agitirao među njima. Ovaj se svećenik-revolucionar snažno koristio autoritetom što ga je Katolička crkva imala među Poljacima, a proslavio se propagandnim proglasima u kojima je nepisanim sunarodnjacima govorio o oslobođenju od feudalnih obveza, pozivao ih na borbu protiv plemstva i carističkog režima. Nije prezao ni od prijevare – njegovi su agitatori širili navodna pisma pape Grgura XVI., koji je inače bio proturevolucionarno nastrojen. Ściegienny je osuđivao dotadašnje poljsko-ruske sukobe kao promašene i predviđao konačan rat u kojemu će «poljski i ruski seljaci i građani stajati na jednoj strani, a poljska i ruska gospoda i kraljevi na drugoj; seljaci neće pucati na seljake nego na gospodu» te će se organizirati pravedna država u skladu s Božjim poretkom. Ova je organizacija doživjela sudbinu mnogih drugih – policija ju je 1844. otkrila, Ściegienny je uhićen, poništeno mu je svećeničko posvećenje i osuđen je na smrt. Kazna je ipak preinačena u dugogodišnje progonstvo. Vratio se u Poljsku tek nakon 25 godina. Nijedan drugi poljski politički djelatnik nije uspio privući za svoje urotničko-ustaničke planove više seljaka od Piotra Ściegiennog.

Nemirne godine (1846.-1848./49.)

Razbijanje urote Piotra Ściegiennog odgodilo je ustaničke planove, ali oni nisu posve odbačeni. Na pripremi ustanka, i to u sva tri dijela nekadašnje Poljske, počeo je vrlo energično raditi Ludwik Mierosławski, koji je iz emigracije došao u Poznań. Prema njegovu planu, glavno je područje ustaničke aktivnosti trebalo biti Poljsko Kraljevstvo. Plan je predviđao brzo formiranje regularne poljske vojske kojom bi zapovijedali časnici iz emigracije. Ustanak je trebao započeti u doba završetka karnevalskih svečanosti (21/22. veljače 1846.). No nešto prije početka ustanka pruska je policija uhitila Mierosławskog i grupu njegovih bliskih suradnika. Očajnički pokušaj njihova oslobođanja, koji je izvelo nekoliko desetaka slabo naoružanih urotnika, nije dao rezultata. Štoviše, policija je proširila akciju te povećala broj uhićenih. U Poljskom Kraljevstvu došlo je i do manjih čarki. Vijesti o propasti ustanka u Poznanjskoj Kneževini nisu stigle na vrijeme pa su neki urotnici započeli borbene aktivnosti i pritom odmah bili poraženi.

U Galiciji se u međuvremenu na području Tarnowa i Sanoka okupilo nekoliko odreda koji su započeli borbe 18. veljače 1846. godine. No nisu imali vodstva, a kada su se počeli rasipati i vraćati na svoje posjede, protiv njih su nastupili galicijski seljaci – došlo je do tzv. galicijskog pogroma. Iako su ustanički vođe proglašavali ukidanje kmetstva, to nije umirilo seljake. Austrijske vlasti širile su glasine i dezinformirale seljačke mase o tomu da se plemstvo okuplja kako bi oružjem krenulo na seljake. Inače, prethodne su dvije godine bile izrazito nerodne i seljaci su trpjeli veliku glad. Mržnja prema feudal-

nim gospodarima snažno je porasla. Seljački ustanak imao je strahovite razmjere – na području Tarnovskog okruga uništeni su gotovo svi plemićki dvorovi, u cijeloj Galiciji bilo je više od 1000 poginulih, među njima i oko 200 vlasnika zemljoposjeda ili zakupnika. Seljaci su nosili tijela ubijenih ili odvodili zarobljene plemiće u Tarnów, gdje su im austrijske vlasti davale nagradu za «pomoć u gušenju protuaustrijskog ustanka», uglavnom manje novčane iznose. Ipak, u konačnici je austrijska vojska spriječila daljnje uništavanje i ubijanje te prisilila galicijske kmetove da nakon smirivanja situacije ponovno ispunjavaju svoje feudalne obveze.

Austrijanci nagrađuju seljake koji donose glave plemića

Bio je to najveći seljački pokret na području podijeljene Poljske u cijelom 19. stoljeću. Jedan od najistaknutijih vođa pljačkaških grupa bio je beskrupulozni Jakub Szela, koji je ostale seljake poticao na uništenje cjelokupnog plemstva kao jedinog jamstva da će biti uki-

nuto kmetstvo i omogućena podjela zemljišnih posjeda. Pritom nisu bili pošteđeni niti oni plemići koji su sa svojim kmetovima postupali blago – u tom su slučaju pljačkali i ubijali seljaci sa susjednih imanja. Galicijski događaji odjeknuli su po cijeloj Poljskoj i većem dijelu Europe. Meternihovska se austrijska uprava duboko kompromitirala. Postalo je očito kako se ne može još dugo odgađati provođenje temeljitih društvenih reformi. Odjeci su bili posebice snažni među poljskim plemstvom. Markgrof Aleksander Wielopolski iz Poljskog Kraljevstva napisao je anonimnu brošuru u kojoj je optuživao kneza Metternicha i sustav uprave u Austriji, a hvalio rusku vladu koja barem ne potiče seljačke nemire protiv plemstva. Wielopolski se u tom tekstu založio za sporazum između poljskog plemstva i ruskih vlasti te odustajanje od programa borbe za nezavisnost.

U isto vrijeme dok je u području Tarnowa i drugdje po Galiciji bjesnila seljačka pobuna, u Krakovu je došlo do nacionalnog ustanka. Ustanak je izbio 20. veljače 1846., samo dva dana nakon što su postrojbe austrijske vojske ušle u grad. Austrijanci su se brzo povukli, a u Krakovu je 22. veljače formirana Narodna vlada Poljske Republike. Vlada je odmah izdala Manifest poljskom narodu u kojemu se na borbu za nezavisnost pozivaju svi Poljaci. U tom je proglasu također obećano ukidanje feudalizma te svih privilegija koje su dotad postojale za određene društvene grupe. Bezemljašima je obećana zemlja iz državnog fonda ako se priključe ustanku, seljacima zemlja koju obrađuju bez naknade zemljovlasnicima. Predviđeni su bili i opći demokratski izbori. U biti, ovaj je proglas slijedio uzor Velikog manifesta Poljskog demokratskog društva iz 1836., ali ga je u mnogočemu nadišao svojim radikalnim postavkama.

Unatoč tomu što je stanovništvo s velikim oduševljenjem prihvatilo vladin manifest i priključilo se ustanku, te da je u Krakov stizalo sve više dragovoljaca iz ostalih dijelova Poljske, ustaničke snage nisu bile dovoljno jake da se suprotstave austrijskoj vojsci. Vodstvo ustanka preuzele su umjerene političke grupacije, a za diktatora se proglasio dotadašnji član vlade Jan Tyssowski. Situaciju je pokušao radikali-

zirati Edward Dembowski, koji je u međuvremenu morao napustiti Poznań. Stekao je funkciju tajnika diktatora, isticao potrebu ukidanja kmetstva i snižavanja poreza, shvaćao kako na stranu ustanka valja pridobiti seljačke mase, ali mu to nije pošlo za rukom. Poginuo je kada su austrijske snage pucale na povorku koja je noseći crkvene zastave išla pred pobunjene seljake iz krakovske okolice u želji da ih pridobije na svoju stranu. Nekoliko dana potom Tyssowski je s 1500 ustanika napustio Krakov i predao se pruskim snagama, a 4. ožujka 1846. ruske su postrojbe ušle u grad. Uskoro potom pridružile su im se i austrijske jedinice.

Posljedice ovog ustanka i seljačke pobune u Galiciji bile su snažne i dugotrajne. U Poznanjskoj Kneževini pojačala se germanizatorska politika i cenzura, ograničene su građanske slobode, velik broj Poljaka našao se u zatvorima. Ruske su vlasti bile još oštrije – na smrt je osuđena nekolicina vođa neuspjelog ustanka iz veljače, brojni su Poljaci poslani u progonstvo. Ni Austrijanci nisu prezali od izricanja smrtnih presuda, ali su većinu pobunjenika ostavili u višegodišnjem istražnom zatvoru ili u internaciji. Najvidljivija posljedica neuspjelog ustanka bilo je ukidanje autonomije Slobodnoga Grada Krakova i uključenje tog područja u sastav Habsburške Monarhije potkraj 1846. godine.

Sjećanja na zbivanja 1846. još nisu počela tamniti, a već se pojavio novi revolucionarni pokret koji nije zaobišao niti Poljake. Štoviše, poljsko se pitanje u doba revolucije 1848.-1849. ponovno našlo u središtu europskih zbivanja. Postala je jasna međusobna povezanost borbe za nezavisnost Poljaka i revolucionarnih europskih pokreta – poljska je borba slabila Rusiju, Austriju i Prusku, glavne utvrde europske reakcije i konzervatizma, a uspjesi europskih revolucionara stvarali su bolje uvjete za ostvarenje poljske nezavisnosti.

Revolucionarna su zbivanja najranije zahvatila područje Velike Poznanjske Kneževine. U Poznańu je na vijesti o zbivanjima u glavnom pruskom gradu Berlinu 20. ožujka 1848. stvoren Narodni odbor. Iz berlinskog su zatvora u međuvremenu oslobođeni Ludwik Mierosławski i ostali poljski domoljubi (koji su tamo čekali izvršenje

Smrt Edwarda Dembowskog

smrtne presude izrečene 1847.). Uskoro je u glavni pruski grad poslana jedna poljska deputacija na čelu s poznanjskim nadbiskupom koja je dobila suglasnost za reorganizaciju pokrajine, odnosno veći stupanj autonomije. U provinciji su Poljaci u tom času već skidali s vlasti pruske lokalne funkcionare i postavljali narodne odbore te organizirali vojne postrojbe. Uskoro je u Poznanjskoj Kneževini formirana poljska vojska u čiji je sastav ušlo između 6 i 7 tisuća ljudi, uglavnom iz siromašnijih slojeva. Na njenu se čelu nalazio se Mierosławski. Pruski revolucionari smatrali su da će im zatrebati pomoć Poljaka ukoliko se njihovoj težnji za ujedinjenjem njemačkih zemalja suprotstavi Rusija.

No budući da su revolucionarno-liberalni krugovi brzo izgubili početnu snagu, a pruske vlasti uskoro odustale od revolucionarno-demokratskog koncepta ujedinjenja Njemačke, nestala je opasnost od Rusije i potreba za možebitnom poljskom pomoći. Prišlo se ograni-

čavanju i ukidanju autonomije koja se u Poznanjskoj Kneževini bila počela provoditi. U poljsku je pokrajinu poslan general Karl Wilhelm von Willisen sa zadatkom da pronađe kompromisno rješenje, napose po pitanju brojnosti poljske vojske. S Narodnim odborom dogovorio je ograničenje broja poljskih vojnika na tri tisuće i njihovo stacioniranje u četiri logora te reorganizaciju administrativnog sustava u Kneževini. Brojni seljaci-vojnici bili su razočarani ovim sporazumom iz prve polovice travnja, neki su se počeli samoorganizirati i pružati otpor. Pruske vlasti ni same nisu poštivale sporazum nego su iz administrativne reorganizacije izuzele dio pokrajine koji su smatrale njemačkim, uključujući i sâm Poznań. To je potaklo tzv. poznanjski ustanak 29. travnja 1848. godine. Unatoč početnim uspjesima, Poljaci su brzo poklekli i ustanak je već nakon desetak dana završio porazom. Izgubili su mogućnost bilo kakve autonomije. Doduše, i pruske su vlasti popustile te odustale od podjele Poznanjske Kneževine na njemački i poljski dio. Mierosławski je kraće vrijeme proveo u pruskom zatvoru, a onda je na intervenciju francuske vlade oslobođen te je otišao u emigraciju. Represivne mjere prema Poljacima nisu bile tako oštre kao što se možda moglo očekivati s obzirom na oružani karakter sukoba. Nakon neuspjeha poznanjskog ustanka plemstvo je definitivno odustalo od nasilne borbe za politička prava i nezavisnost te krenulo u borbu legalnim sredstvima, tj. sudjelovanjem u političkom životu. S druge strane, uvelike je osnažena nacionalna svijest seljaka i siromašnijih slojeva gradskog stanovništva.

U ljeto 1848. stvorena je Poljska liga u koju je vrlo brzo stupilo nekoliko desetaka tisuća ljudi. Bila je to najmasovnija legalna poljska politička organizacija u to doba, a svoju je djelatnost proširila i izvan Poznanjske Kneževine. Na čelu Lige nalazili su se liberali, ali su u njoj mjesto pronašli i konzervativni politički djelatnici. Glavni je cilj ove organizacije bilo propagiranje društvene solidarnosti između puka i viših društvenih slojeva da bi se očuvala ugrožena poljska nacija, a do toga se nastojalo doći prosvjećivanjem najširih slojeva stanovništva, izdavanjem novina za puk, tiskanjem raznih popularnih

knjiga i uspostavom knjižnica, organiziranjem tečajeva za obrtnike i dr. Ta je organizacija dokazala da je moguća suradnja između elita i prostog puka. Kada je nakon sloma revolucije u Pruskoj zavladała reakcija, Poljska liga je 1850. godine raspuštena, baš kao i mnogobrojne druge poljske i njemačke organizacije. Mjesto na kojemu je nadalje bilo moguće legalno djelovati bio je parlament u Berlinu. Tamo su Poljaci organizirali zastupnički klub Poljsko kolo. Broj poljskih zastupnika tijekom nekoliko godina višestruko se smanjio – s 31 zastupnika 1848. na samo 6 zastupnika 1855. godine. Oni su gorljivo zastupali poljske interese u parlamentu, primjerice borili se za poljski jezik, gospodarske institucije, uspostavu sveučilišta u Poznańu i dr. Poljsko kolo djelovalo je u parlamentarnom životu Pruske, odnosno kasnije Njemačke sve do 1918. godine.

Revolucionarna zbivanja u Pruskoj i npose događaji u Poznańskoj Kneževini utjecali su na aktivizaciju poljskog stanovništva u Pomeraniji i Šleskoj. U Wrocławu je, primjerice, na vijesti o berlinskoj revoluciji došlo do demonstracija i pokušaja napada na arsenal. I u ostalim šleskim gradovima poljsko se stanovništvo bunilo i budila se njihova nacionalna svijest. Počela je borba za poljski jezik u školama, upravi i crkvi. Glavni pokretač zbivanja bili su izbori za pruski sabor i općenjemački parlament u Frankfurtu. Iako poljski zastupnici nisu bili ni brojni ni posebno značajni, u glasanjima o zakonskim prijedlozima uglavnom su podupirali njemačke liberalne krugove.

I u Galiciji su revolucionarna zbivanja 1848.-1849. imala važnu ulogu, unatoč tomu što je sjećanje na galicijski pogrom i neuspjeh nacionalnog ustanka od prije dvije godine bilo još uvijek snažno. Na vijesti o rušenju kneza Metternicha po cijeloj su se Galiciji stali osnivati narodni odbori u kojima su prevladavali liberalno-demokratski pripadnici inteligencije i plemstva te formirati pojedinačne postrojbe nacionalne garde u Krakovu i Lavovu. Formulirali su se nacionalni programi i maštalo o ostvarenju nezavisnosti. Već u ožujku 1848. iz Lavova je poslana adresa caru Ferdinandu V. u kojoj se zahtijevalo sazivanje sejma, sloboda govora, uklanjanje stranih činovnika iz pro-

vincije i uvođenje poljskog jezika u škole i upravu. Imajući na umu galicijski pogrom iz 1846., revolucionarni su djelatnici neprestance naglašavali kako valja ukinuti kmetstvo. U Krakov su iz emigracije stigli neki od vođa Poljskog demokratskog društva, među njima i Wiktor Heltman. Upravo je on predlagao da se sâmi zemljoposjednici javno odreknu feudalnih podavanja i oslobode svoje kmetove. No poljske je demokrate pretekao austrijski namjesnik Galicije Franz Stadion, koji je 22. travnja 1848. na vlastitu odgovornost proglasio ukidanje kmetstva uz obeštećenje zemljoposjednicima. Bečka je vlada naknadno potvrdila njegov akt – austrijske su se vlasti tako i dalje mogle prikazivati kao zaštitnik interesa galicijskih seljaka, a habsburškog cara uzdizati kao dobrog vladara koji štiti siromašne seljake od nezasićenog plemstva.

Uskoro nakon Stadionova proglasa austrijska je vojska počela razoružavati odrede nacionalne garde u Krakovu, dok je emigrantima naređeno da napuste zemlju. Došlo je do oružanog sukoba iz kojeg su kao pobjednici izašli Austrijanci. Umjesto vojne akcije u Lavovu su vlasti isprva pokušale slomiti poljski nacionalni pokret iskorištavanjem rusinskog, tj. ukrajinskog stanovništva koje je u Istočnoj Galiciji bilo većinsko, posebice na selu. Upravo se u to doba počela buditi ukrajinska nacionalna svijest. I Rusini su u revolucionarnim previranjima vidjeli šansu za ostvarenje svojih težnji, pa su formirali svoje narodne odbore kojima je rukovodilo Glavno rusinsko vijeće (*Holovna Rada Ruska*) u Lavovu. Vodstvo ovog pokreta preuzeli su grkokatolički svećenici, poglavito viša crkvena hijerarhija. Rusini su tražili podjelu Galicije na ukrajinski i poljski dio.

U jesen 1848. revolucionarni je pokret u Austriji bio ugušen, a borbe su se vodile još u Ugarskoj. Početkom studenog austrijska je vojska intervenirala i u Lavovu gdje je bez većih poteškoća svladala otpor tamošnjih poljskih snaga. Uvedeno je izvanredno stanje, raspuštena nacionalna garda i poljske političke institucije, zabranjen velik broj novina na poljskom jeziku, postupno je jačala germanizacija u školstvu i upravi. Iz zemlje su protjerani nedavno prispijeli emigranti.

Glavni je rezultat revolucionarnih zbivanja u Galiciji bilo ukidanje feudalizma. Važna je bila i aktivizacija širih slojeva poljskog stanovništva na polju nacionalne ideje. U konačnici su događaji tijekom 1848., kao i krakovski ustanak i galicijski pogrom dvije godine ranije, utjecali na politiku koja se u toj austrijskoj pokrajini razvijala i prevladavala među poljskim elitama i političkim grupacijama sve dok je postojala država Habsburga – bila je to politika sporazumijevanja s bečkom vladom.

Pod geslom *Za vašu i našu slobodu* brojni su Poljaci sudjelovali u revoluciji 1848.-1849. diljem Europe. U nekim su revolucionarnim pokretima Poljaci imali izuzetno važnu ulogu. Primjerice, neko je vrijeme na čelu ugarske vojske bio general Henryk Dembiński, dok se organizacijom obrane revolucionarnog Beča i potom zapovijedanjem ugarskom vojskom u Transilvaniji proslavio general Józef Bem. Vrlo su aktivni bili emisari kneza Adama Czartoryskog. U Zagrebu je u ovo doba djelovao agent Karol Gregorowicz. Između ostalog, knez Czartoryski pokušao je stvoriti poljsku vojsku u Papinskoj Državi. Poznati pjesnik i politički aktivist Adam Mickiewicz sudjelovao je u tim projektima, a potom je s poljskom legijom prešao u Pijemont i tamošnjoj vladi nudio pomoć u borbi protiv Austrije. Veliku je ulogu u propagiranju revolucionarnih ideja imao Mickiewiczev pariški dnevnik *La Tribune des Peuples*, koji je izlazio od ožujka do listopada 1849. godine i okupljao znatan broj suradnika revolucionarnih i liberalno-demokratskih opredjeljenja. Ludwik Mierosławski bio je nakon neuspjeha u Velikoj Poznanjskoj Kneževini kratko vrijeme zapovjednik revolucionarne armije na Siciliji, da bi uskoro potom prešao na zapovjedno mjesto u Falačkoj i Badenu.

Poljsko Kraljevstvo uoči Siječanjskog ustanka

Rusija, koja je u velikoj mjeri pomogla Austriji u pobjedi nad ugarskom revolucijom 1849., nakon samo nekoliko godina doživjela je težak poraz u Krimskom ratu (1853.-1856.). Tijekom tog rata između Rusije i koalicije Osmanskog Carstva, Velike Britanije i Francuske (kasnije još i Pijemonta) umrle su dvije osobe koje su u posljednjih četvrt stoljeća bitno obilježavale politički život i represivni sustav u Poljskom Kraljevstvu – car Nikola I. i njegov poljski namjesnik Ivan Paskjevič. S druge strane, ovaj je rat oživio nade u mogućnost oslobođenja Poljaka od ruske vlasti. Posebno su aktivni bili djelatnici kneza Adama Czartoryskog u Osmanskom Carstvu. Čak je i Adam Mickiewicz krenuo put Istanbula da tamo organizira poljske vojne jedinice. U glavnom je gradu Osmanskog Carstva ovaj veliki romantičar i borac za poljsku slobodu iznenada umro od kolere (1855.). Zapadnoeuropske velesile nisu bile sklone podržati poljska nastojanja i pomoći njihovu borbu za nezavisnost.

Iako poljsko pitanje nije niti postavljeno na pariškoj mirovnoj konferenciji 1856. godine, ruski su predstavnici, plašeći se da bi mogli izgubiti znatan dio teritorija na zapadu (Poljsko Kraljevstvo, zapadne gubernije, Finsku), obećali da će njihova vlada smanjiti pritisak na tamošnje lokalno stanovništvo te omogućiti posebnu upravu u Poljskom Kraljevstvu na čijem će čelu biti jedan član carske dinastije. I doista, u prvim godinama vladavine Aleksandra II. poboljšao se položaj Poljaka. Pojačala se gospodarska djelatnost, omogućene su društvene i administrativne reforme. Još početkom pedesetih godina 19.

stoljeća carske su vlasti ukinule carine između Poljskog Kraljevstva i Rusije. Ta je mjera s jedne strane ograničavala posebnost Poljskog Kraljevstva, dok je s druge utjecala na brzi razvoj prvenstveno tekstilne industrije na njegovu području (Łódź) jer je za poljsku robu otvarala golemo rusko tržište. Godine 1856. ukinuto je izvanredno stanje koje je na snazi bilo punih četvrt stoljeća. Novi namjesnik Mihajlo Gorčakov krenuo je putem ustupaka i suradnje s poljskim elitama. Politički su zatvorenici amnestirani, a emigrantima je dopušten povratak; tisuće su se vratile u domovinu. Ukinuta je omražena cenzura. Dopušteno je osnivanje Medicinsko-kirurške akademije i Agrarnog društva u Varšavi te još nekih kulturnih i prosvjetnih institucija. «Postsevastopoljsko zatopljenje» ipak nije bilo posvemašnje i u potpunosti iskreno – kada je 1856. Aleksandar II. posjetio Varšavu, razočarao je poljske krugove sklone sporazumijevanju svojom glasovitom izjavom: *Gospodo, nikakvih nada*.

U međuvremenu, u samoj su Rusiji porasle snage revolucionarnih krugova, a ruski politički emigrant Aleksandar Hercen pozivao je na zajedničku rusko-poljsku borbu protiv carizma. U Poljskom Kraljevstvu bilo je poprilično onih koji nisu bili zadovoljni stupnjem dostignutih sloboda i brzinom njihova ostvarivanja, posebice među krupnom buržoazijom i inteligencijom. Oni su tražili temeljite reforme, ukidanje feudalizma, ravnopravnost židovskog stanovništva, jačanje prosvjetne djelatnosti, lokalnu samoupravu i veću autonomiju, ali nisu zastupali nasilne akcije. Jedan od najistaknutijih predstavnika te grupacije bio je varšavski bankar Leopold Kronenberg, koji je od 1859. izdavao dnevnik *Gazeta Codzienna* i u njemu propagirao ideje liberalnih reformi. Za taj se krug s vremenom počeo koristiti naziv «bijeli». Sličan je program reformi imao i krug inteligencije pod vodstvom Edwarda Jurgensa – oni su propagirali postupan organski rad na jačanju prosvjetne kulture i gospodarskog položaja Poljskog Kraljevstva. Odbacivali su ideje o podizanju oružanog ustanka, pa su ih radikalni elementi pogrdno nazivali «milenistima» tvrdeći da će takvim radom nacionalna nezavisnost biti ostvarena tek za tisuću godina.

S druge strane, pod utjecajem poljske mladeži koja je studirala na ruskim sveučilištima potkraj pedesetih godina u Varšavi je došlo do nastanka prvih tajnih organizacija što su propagirale borbu za nezavisnost. Na ove urotničke krugove, čiji se pripadnici počinju nazivati «crvenima», djelovao je i Ludwik Mierosławski, koji je u Parizu neprestano istupao s pozivima «mladom naraštaju» na podizanje novog ustanka u kojem bi sudjelovale i seljačke mase. Velik je bio i utjecaj talijanskih uspjeha u borbi za slobodu i ujedinjenje, a posebice je popularan junak među mladim Poljacima bio Giuseppe Garibaldi. Nadalje, «crveni» su očekivali kako će im pomoć u borbi protiv Rusije pružiti i francuski car Napoleon III. koji se u to doba predstavljao kao zaštitnik porobljenih europskih naroda.

Mladi su u kasno proljeće 1860. organizirali prvu rodoljubnu manifestaciju u Varšavi – nekoliko je tisuća osoba sudjelovalo na pogrebu udovice generala Sowińskiego, glasovitog zapovjednika iz vremena Studenačkog ustanka. Potom je u jesen iste godine, na tridesetu obljetnicu izbijanja tog ustanka, priređena i prva otvorena politička manifestacija. Na svečanoj je proslavi sudjelovao velik broj studenata varšavskih visokih škola i srednjoškolaca, a priključili su se i obrtnici i ostali stanovnici prijestolnice. Sudionici manifestacije pjevali su pjesme s nacionalnom i religioznom tematikom. Porasla je napetost između poljskog stanovništva i ruskih vlasti u Varšavi. Nije dugo trebalo da plane i ozbiljniji sukob. To se dogodilo potkraj veljače 1861. u vrijeme zasjedanja Agrarnog društva na kojemu se raspravljalo o prijedlozima kako ukinuti kmetstvo. Pritisnuto demonstrantima koji su 25. veljače 1861. proslavljali obljetnicu Grohovske bitke, vodstvo Društva pristalo je na reforme. Dva dana kasnije, prilikom novih uličnih manifestacija u Varšavi, ruska je vojska upotrijebila oružje. Petoro je ljudi ubijeno. To je izazvalo snažan odjek u gradu i cijelom Poljskom Kraljevstvu. Želeći smiriti situaciju, namjesnik Gorčakov dopustio je osnivanje Gradske delegacije, svojevrstne lokalne vlade u koju su ušli istaknuti predstavnici buržoazije i inteligencije, a zapaženu je ulogu imao Leopold Kronenberg. Osim toga, Gorčakov je

dopustio i svečani pogreb žrtava te obećao da će povući rusku vojsku s varšavskih ulica u vojarnje. Uskoro je obnovio Komisiju za vjerska pitanja i javno prosvećivanje te na njezino čelo postavio markgrofa Aleksandra Wielopolskog, glavnog predstavnika politike sporazumijevanja s carističkim režimom među poljskom aristokracijom.

Rusko popuštanje ipak nije dovelo do smirivanja situacije. Rodoljubne i vjerske manifestacije Poljaka nastavljale su se, a «crveni» su imali sve snažniji utjecaj među stanovništvom. Stoga je Gorčakov početkom travnja 1861. raspustio Gradsku delegaciju i Agrarno društvo. Na demonstrante, koji su se okupili pred Kraljevskom palačom u Varšavi, vojska je 8. travnja pucala – ovaj je put broj žrtava bio veći od stotinu, a nekoliko je stotina ljudi ranjeno. Taj je čin uvelike otežao daljnje sporazumijevanje s ruskim vlastima. Poljaci su manifestacije s ulica prenijeli u crkve u kojima su održavali žalobne svečanosti u čast žrtava ruskih represija: služene su mise, pjevane rodoljubno-religiozne pjesme. S druge strane, Poljaci su demonstrativno oblačili narodnu nošnju i bojkotirali službene svečanosti. U tim su zbivanjima zajedno s katolicima sudjelovali i židovski i protestantski stanovnici Poljskog Kraljevstva.

U međuvremenu je Gorčakova, koji je u svibnju 1861. umro, na položaju namjesnika zamijenio grof Karl Lambert. Budući da se stanje nikako nije smirivalo (čak ni lokalni izbori u rujnu nisu bitno promijenili situaciju), Lambert je u listopadu proglasio izvanredno stanje u Poljskom Kraljevstvu. Na varšavske je ulice ponovno stupila ruska vojska, uveden je policijski sat, zabranjeno je bilo kakvo okupljanje, pjevanje rodoljubnih pjesama i nošenje nacionalnih amblema i oznaka. U vrijeme uvođenja izvanrednog stanja već su trajale svečanosti povodom godišnjice smrti Tadeusza Kościuszka – u nekoliko je varšavskih crkava bilo okupljeno mnoštvo. Ruska je vojska silom prodrla u dvije crkve i zatočila više od tisuću i pol ljudi u Citadeli. Premda je većina odmah puštena na slobodu, nasilno rusko ponašanje izazvalo je varšavsku katoličku hijerarhiju da do daljnjeg zatvori sve crkve. Podržali su ih židovski i protestantski duhovnici koji su ta-

kođer zatvorili svoje hramove. Napad ruske vojske na crkvu doveo je i do promjena na političkom planu – došlo je do ujedinjenja nekoliko urotničkih skupina i formiranja tzv. Gradskog odbora, koji je trebao raditi na pripremi ustanka. S tim je odborom surađivala i tajna organizacija časnika koji su pripremali rušenje carizma. U svibnju 1862. Gradski se odbor preimenovala u Središnji nacionalni odbor. U tom je trenutku na pripremi ustanka radilo oko tri tisuće osoba, a zahvaljujući djelatnosti Središnjeg odbora taj je broj do kraja godine povećan na dvadesetak tisuća, uglavnom mladih, inteligencije i obrtnika. Postupno se izgrađivao i državni aparat u tajnosti. Organizirana je lokalna vlast, redarstvena služba, uvedeni su porezi. Bio je to veliki uspjeh «crvenih».

U takvoj situaciji niti «bijeli» nisu ostajali pasivni. Nastojali su stvoriti vlastitu tajnu organizaciju koja bi se mogla suprotstaviti radikalnim elementima. U prosincu 1861. stvorena je Zemaljska direkcija u koju su, između ostalih, ušli Kronenberg i Jurgens. Njihov umjereni program predviđao je korištenje dotadašnjih postignuća i postupno proširenje sloboda u Poljskom Kraljevstvu, a ustanak su željeli odgoditi za što kasnije razdoblje. Što se tiče agrarnog pitanja, «bijeli» su stajali na stanovištu da kmetstvo valja ukinuti samo u slučaju osiguranja potpune odštete zemljoposjednicima.

Na ruku krugovima koji su bili skloni kompromisima i sporazumijevanju išao je novi varšavski nadbiskup Zygmunt Feliński, koji je u veljači 1862. otvorio crkve, smatrajući kako vjerske institucije ne smiju biti korištene u političke svrhe. U proljeće iste godine Aleksandar II. je za novog namjesnika postavio svoga brata velikog kneza Konstantina, pristašu liberalnog smjera u odnosu prema Poljacima. Ujedno je na čelo civilne vlade u Poljskom Kraljevstvu car postavio markgrofa Wielopolskog smatrajući da će uspjeti ujediniti plemstvo i ostale nagodbenjačke krugove te onemogućiti «crvene» u priprema za ustanak. Wielopolski je brzo pripremio tri zakonska projekta koja je već u lipnju 1862. Aleksandar II. proglasio: zamjenu tlake novčanom rentom na načelima koje je nametnula država a bili su ko-

risni za zemljoposjednike, uvođenje ravnopravnosti židovskog stanovništva te preuređenje i modernizacija obrazovnog sustava. Vrhunac prosvjetne reforme bilo je osnivanje Glavne škole, koja je zapravo nastavljala djelatnost nekadašnjeg Sveučilišta u Varšavi, ukinutog nakon Studenačkog ustanka. Ove su promjene bile značajne – Poljaci su došli do znatno većeg utjecaja u školstvu i općenito u administraciji – ali nisu bile dovoljne da zaustave nezadovoljstvo stanovništva i spriječe širenje aktivnosti urotničkih organizacija. Wielopolski je bio izrazito nepopularan među varšavskim stanovništvom. U ljeto 1862. na njega i na velikog kneza Konstantina pokušani su atentati. Na takvo raspoloženje morali su paziti «bijeli» ukoliko su i dalje željeli zadržati svoj politički utjecaj. Ionako su ih optuživali da su odviše bliski Wielopolskom i spremni na popuštanje.

U ljeto 1862. «crveni» su izradili konkretne ustaničke planove: časnička urota trebala je omogućiti osvajanje Citadele i naoružavanje naroda. Budući da je u Središnjem nacionalnom odboru bilo protivnika ovom planu, kao i s obzirom da je glavni pristaša započinjanja ustanka Jarosław Dąbrowski uhićen, od tog se plana odustalo. Kada je Wielopolski u jesen iste godine počeo s pripremama za novačenje poljskih mladića u rusku vojsku (tzv. branka), napetost je ponovno porasla i planovi o podizanju ustanka opet su postali aktualni. Služba u ruskoj armiji bila je izuzetno teška i neizvjesna, a nadasve dugotrajna. Nakon Krimskog rata novaci su se izabirali izvlačenjem imena, a bogatiji su se mogli otkupiti pa je teret podnosilo uglavnom siromašno stanovništvo. Stoga su «crveni» očekivali kako će se na njihov poziv za otpor novačenju odazvati prije svega seljaci. No Wielopolski je sada namjeravao u vojsku poslati upravo one mladiće koji su bili uključeni u aktivnosti oko pripreme ustanka ili su bili sumnjivi – tvrdio je kako treba ukloniti «revolucionarni čir». Policijske su službe priredile posebne popise, a službene su novine u listopadu 1862. objavile kako se ovaj put branka neće obavljati prema ranijem običaju, izvlačenjem imena, nego prema popisu. Wielopolski je očekivao da će time iz zemlje udaljiti najopasnije revolucionarne elemente ili ih pak

natjerati na prijevremeno podizanje ustanka usred zime. Novačenje je u Varšavi provedeno u noći između 14. i 15. siječnja 1863. godine. Velik broj mladića već je ranije napustio prijestolnicu i tumarao po okolnim šumama. Nekoliko dana trebalo je dok vodstvo «crvenih» nije donijelo konačnu odluku o proglašenju ustanka kako bi se spriječilo daljnje novačenje i uhićenje onih koji su spas pred brankom potražili u bijegu.

Umjetnički prikaz novačenja (branke) iz 1863. godine

Siječanjski ustanak

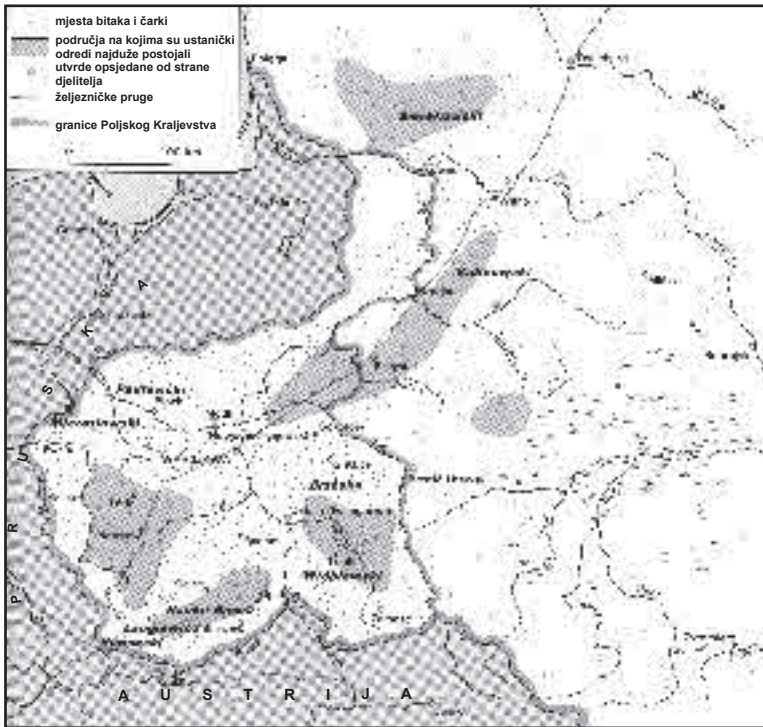
Središnji nacionalni odbor donio je odluku o podizanju ustanka, iako uvjeti nisu bili povoljni. Ne samo da je bila polovica siječnja, nego ni sve pripreme oko podizanja ustanka još nisu bile završene, a naročito je nedostajalo oružja. No valjalo je spriječiti daljnje novačenje i onemogućiti razbijanje ustaničkog raspoloženja i pokreta koji se već uvelike razvio. Središnji je odbor 22. siječnja 1863. izdao proglaš, poznati Siječanjski manifest, kojim poziva narode «Poljske, Litve i Rutenije» na borbu za nezavisnost. Otvoreno pozivanje svih triju naroda, Poljaka, Litvanaca i Ukrajinaca, na zajednički otpor ruskim vlastima imalo je veliku važnost, ali je naišlo na otpor «bijelih», pa čak i dijela «crvenih». Konzervativniji krugovi poljskih elita nisu bili spremni priznati pravo na nacionalno opredjeljenje Litvancima i Ukrajinacima nego su još uvijek stajali na poziciji postojanja jedinstvenoga poljskog «političkog naroda». Posebice se negativno prema toj odluci ponio Mierosławski, kojeg su «crveni» inače smatrali vođom budućeg ustanka – on je članovima Odbora predbacio izdaju nacionalnih interesa.

Istodobno s izdavanjem Manifesta Središnji odbor proglasio se Privremenom narodnom vladom. Seljaci su oslobođeni tlake i feudalnih obveza; proklamirano je da će dobiti zemlju koju obrađuju, a zemljoposjednicima je obećana odšteta iz državnih fondova nezavisne Poljske. Bezemljašima koji prihvate poziv na oružje Siječanjski je manifest obećavao dodjelu malih zemljišnih čestica iz državnih dobara. Naravno, to se trebalo dogoditi nakon pobjede ustanika. U vodstvu ustanka računali su da će proglaš o ukidanju kmetstva i obe-

ćanje zemlje bezemljašima privući na njihovu stranu seljaštvo. Vođe ustanka smatrali su također da će njihova borba pridobiti simpatije i pomoć iz Europe.

Već u prvim danima pokazalo se da slabo naoružani, nedovoljno pripremljeni i neorganizirani odredi ustanika nisu sposobni nositi se s uređenom i naoružanom ruskom vojskom. Zaprisegnutih članova urotničkih organizacija bilo je u najboljem slučaju oko 25.000, dok su ruske postrojbe brojale stotinjak tisuća vojnika. Dok su ustanici raspolagali tek s nekoliko tisuća komada vatrenog oružja, Rusi su imali više od 150 topova, o puškama da se i ne govori. Nije ostvaren plan ustaničkog vodstva da se odmah u početku ovlada gradom Płockom (sjeverno od Varšave) i tamo smjesti Privremena vlada, pa se političko vodstvo vratilo u Varšavu gdje je za cijelo vrijeme trajanja ustanka djelovalo u konspiraciji. Za razliku od Studenačkog ustanka, ovaj je poljski nacionalni ustanak protiv ruske vlasti imao drugačiji karakter – radilo se o brojnim čarkama i manjim bitkama, zapravo o pravom partizanskom ratovanju malih ustaničkih odreda protiv ruske vojske. Velikih odlučujućih bitaka poput onih tri desetljeća ranije nije bilo.

Tijekom ustanka djelovala su tri diktatora, odnosno zapovjednika ustanika – Ludwik Mierosławski, Marian Langiewicz i Romuald Traugutt. Prvi od njih, poznati general i radikalni zagovornik oružane borbe za poljsku slobodu Ludwik Mierosławski stigao je polovicom veljače 1863. iz emigracije, ali je nakon nekoliko poraza uskoro ponovno napustio Poljsko Kraljevstvo. Kada su nakon početnog oklijevanja u ožujku sudjelovanje u ustanku prihvatili i «bijeli», predložili su da se diktatorske ovlasti predaju sposobnom i popularnom zapovjedniku Marianu Langiewiczu, koji je organizirao uspješan otpor Rusima u području južno od Varšave. Privremena vlada bila je prisiljena 11. ožujka 1863. imenovati Langiewiczza diktatorom. No niti njegovo vodstvo nije trajalo dulje od desetak dana. Nakon što je pružio uspješan otpor jakim ruskim snagama u dvije bitke, Langiewicz je bio prisiljen podijeliti svoje jedinice, a sâm se počeo povlačiti prema austrijskoj granici. Prilikom prelaska granice Austrijanci su ga uhitili.

Karta prikazuje Siječanjski ustanak 1863.-1864.

Potom je u drugoj polovici ožujka 1863. vlast ponovno preuzela Privremena vlada. U svibnju se odbacuje pridjev «privremena» – ustanokom od tada rukovodi Narodna vlada. S jedne je strane proljeće pogodno doba za partizantsko ratovanje, ali s druge strane to je vrijeme poljskih radova i seljaci nisu spremni ići u rat. Općenito uzevši, vodstvo ustanka nije uspijevalo pridobiti na svoju stranu šire mase seljaštva. Bilo je i slučajeva da su se seljaci neprijateljski odnosili prema ustanku. Siječanjski manifest nije dopro posvuda, a u nekim područjima zemljoposjednici uopće nisu ukidali feudalne obveze. Ponekad su se radikalni zapovjednici ustaničkih odreda obračunavali s takvima i kažnja-

vali ih smrću. Teško je procijeniti koliko je ljudi sudjelovalo u ustanku – u svakom slučaju, u vrijeme kada je ustanak bio na vrhuncu, u ljeto 1863., broj ustanika nije prelazio 30.000. Ukupno je u ustanku sudjelovalo oko 200.000 osoba. Bili su slabo naoružani i neškolorani za vojne aktivnosti i borbe. Ustanički su se odredi brzo raspadali, a samo je nekoliko zapovjednika uspjelo održati na okupu svoje snage tijekom nekoliko mjeseci. Istodobno su ruske snage u ljeto 1863. brojale oko 340.000 obučениh i dobro naoružanih vojnika. U razdoblju od svibnja do kolovoza 1863. bilo je oko pet stotina okršaja između sukobljenih strana. S vremenom je patriotski zanos, toliko karakterističan za početno razdoblje ustanka, slabio. Slabljenje ustanka osjetilo se još više nakon pogibije nekoliko utjecajnih i sposobnih pripadnika «crvenih».

Ustanak se vodio i izvan Poljskog Kraljevstva, na području zapadnih ruskih gubernija u Litvi, Bjelorusiji i Ukrajini. Doduše, snaga ustanka ovdje je bila znatno slabija – poljskog elementa bilo je tu manje, uglavnom se radilo o pripadnicima plemstva i građanstva. Najveći broj ustaničkih odreda stvoren je u Litvi, mnogo je slabije ustanak prošao na području Ukrajine, a najlošije u Bjelorusiji gdje je bilo slučajeva napada seljaka na plemićke posjede. Austrijski i pruski dio nekadašnje Poljske pomagali su ustanak novcem, oružjem i dobrovoljcima. Iz Galicije su u proljeće 1863. u Poljsko Kraljevstvo odlazili cijeli naoružani odredi, ali su se često odmah po dolasku raspršavali. Bolje su pripremljeni i čvršće organizirani bili dobrovoljački odredi iz Poznanjske Kneževine. Inače, u ustanku su sudjelovali i brojni dobrovoljci Mađari, Francuzi, Nijemci, Talijani, Česi i drugi. Više od trista ukrajinskih i ruskih časnika i vojnika napustilo je rusku vojsku i priključilo se ustaničkim odredima, često kao njihovi zapovjednici. I ruski emigranti poput Hercena i Bakunjina stali su na poljsku stranu. Borba Poljaka za slobodu i nezavisnost u cijeloj je Europi uživala nepodijeljenu simpatiju. Osim demokratsko-liberalne javnosti u europskim zemljama, na poljskoj su strani stajali francuski i talijanski katolički djelatnici, te papa Pio IX. Svoj glas u prilog poljskoj borbi dali su i vođe radničkog pokreta Marx i Engels.

Drugačije je bilo s vladama europskih zemalja – one nisu tako izravno stale na poljsku stranu. Štoviše, neke su se sporazumjele o zajedničkoj akciji s ruskom vladom protiv Poljaka. Već početkom veljače 1863. pruski kancelar Otto von Bismarck poslao je u Sankt Petersburg posebnog izaslanika, generala Gustava Alvenslebena. Sklopljen je prusko-ruski sporazum (Alvenslebenova konvencija) koji je predviđao međusobnu pomoć u borbi protiv poljskih ustanika, a vojne postrojbe jedne države mogle su prijeći granice druge u potjeri za ustanicima. Ovaj je sporazum Napoleon III. smatrao kršenjem francusko-ruskog savezništva koje se netom počelo ostvarivati. Stoga su francuska, britanska i austrijska vlada u proljeće 1863. poslale nekoliko nota ruskoj vladi u kojima se tražilo smirivanje stanja u Poljskoj. Europske su sile u šest točaka tražile od ruskih vlasti da proglase amnestiju za ustanike, daju Poljacima stanovitu autonomiju, puste njihove predstavnike u najviša tijela vlasti, priznaju slobodu vjeroispovijesti, uvedu poljski jezik u upravu i provedu legalnu regrutaciju za vojsku. Rusi su odbacili ove zahtjeve, a autori note nisu reagirali. Nešto kasnije, u jesen 1863., Napoleon III. istupio je s prijedlogom o europskom kongresu na kojemu bi se raspravilo poljsko i ostala problematična diplomatsko-politička pitanja na Starom kontinentu, ali se s time nisu suglasile ni britanska ni austrijska vlada.

Narodna vlada djelovala je vrlo aktivno na organizaciji podzemne poljske države. Njezin se sastav često mijenjao; obično je imala pet osoba, koje su rukovodile odjelima unutrašnjih i vanjskih poslova, rata, financija i informacija. Budući da su članovi vlade djelovali u dubokoj ilegali i bili nepoznati široj javnosti, svoje su odluke potvrđivali vladinim pečatom na dokumentima. Vlada je imala vrlo snažan autoritet, između ostaloga i zato jer je raspolagala odredima tzv. «žandara koji vješaju», nekom vrstom ustaničke policije koja je kažnjavala izdajice i protivnike ustanka. Izuzetno je dobro bilo organizirano prikupljanje poreza, zavisno od veličine imetka, a ustaničke su se vlasti financirale i brojnim dobrovoljnim prilozima. Na sličnom načelu djelovala su i tijela ustaničkih vlasti na nižim razinama. Najaktivnija

je i najbrojnija bila varšavska organizacija. Ilegalni život prijestolnice funkcionirao je gotovo besprijekorno, ali je u manjim gradovima u kojima su se svi međusobno poznavali bilo slučajeva odavanja – samo su snažna solidarnost i strah od mogućih kazni spriječavali da takvih izdaja ne bude i više.

Politička situacija u Poljskom Kraljevstvu u ljeto 1863. počela se mijenjati i zaoštavati – prvo je u lipnju ostavku dao markgrof Wielopolski, a potom je u kolovozu, umjesto velikog kneza Konstantina, na položaj careva namjesnika imenovan general Fjodor Berg. Novi je namjesnik dobio dodatnu vojnu pomoć, organizirao javna smaknuća i općenito proširio mjere represije. Prikupljao je ratni porez želeći što više financijski iscrpiti poljsko stanovništvo. Promjene u ruskoj administraciji i nastojanja ruskih vlasti da ustanak uguše pod svaku cijenu nisu ostali bez odgovora na poljskoj strani. Tamo je umjerenije vodstvo «bijelih» u Narodnoj vladi zamijenilo radikalno krilo «crvenih». Borbe s ruskom vojskom postajale su sve žešće. Pokušan je i atentat na generala Berga. Ipak, vrlo se brzo pokazalo da su ustaničke snage sve slabije.

U jesen 1863. umjereni elementi u vodstvu ustanka predložili su da se Romualdu Trauguttu, uspješnom zapovjedniku jednog ustaničkog odreda u Polesju, bivšem pukovniku ruske vojske i sitnom zemljoposjedniku s područja Bjelorusije, povjeri položaj diktatora ustanka. Smatrali su kako će to onemogućiti daljnje sukobe i radikalizaciju odnosa između pojedinih ustaničkih postrojbi te osigurati održavanje borbenog duha tijekom nadolazeće zime. U listopadu 1863. Traugutt je preuzeo pečat Narodne vlade i od tada pa do svoga uhićenja u travnju sljedeće godine bio je neupitan vođa ustanka.

Pokušao je organizirati vojsku i osnovati regularne korpuse, pukovnije i bataljone, civilnu je upravu potčinio vojnim strukturama, nastojao pridobiti seljaštvo pa je u vezi s ukidanjem kmetstva svoju pozornost usmjerio prema realizaciji odredbi Siječanjskog manifesta. Naredio je da se svi oni koji tjeraju seljake na tlaku i plaćanje feudalnih obveza oštro kažnjavaju. Također je nastojao ponovno aktivirati

diplomatsku mrežu. S obzirom na spor Austrije, Pruske i Danske oko Schleswiga, Traugutt se čak nadao da će doći do šireg europskog rata i u tomu vidio šansu da se poljski ustanak proširi i na ostala dva dijela nekadašnje Poljske.

No sve su te mjere bile zakašnjele, a nade uzaludne. U međunarodnim se odnosima nije dogodilo ništa spektakularno u korist poljskog pitanja. Ustanak je bio u silaznoj fazi, uvelike se smanjio broj i aktivnost ustaničkih odreda. U veljači 1864. razbijen je posljednji veći odred od nekoliko tisuća ljudi. Potom su ruske vlasti početkom ožujka iste godine ukinule kmetstvo u Poljskom Kraljevstvu i podijelile zemlju seljacima te time onemogućile Trauguttove pokušaje pridobivanja seljaka za ustanak. Štoviše, bilo je slučajeva da se seljaci okreću protiv ustanka u želji da iskoriste pogodnosti koje im je nudio caristički režim.

Konačan udarac poljski je ustanak doživio uhićenjem diktatora Traugutta i njegovih bliskih suradnika u travnju 1864. godine. Nakon višemjesečne istrage, u kojoj se hrabro držao, Traugutt je 5. kolovoza iste godine, zajedno s četvoricom suradnika, javno obješen u varšavskoj Citadeli. Prisutni su građani pjevali žalobne pjesme. Ustanak je time i simbolički završen iako je bilo još pojedinih manjih odreda koji su se po šumama skrivali od ruske vojske. Posljednji je odred razbijen u Podlasju u kasnu jesen 1864., a njegov se vođa svećenik Stanisław Brzóska skrivao kod lokalnih seljaka do proljeća 1865. godine. U travnju je uhićen i pogubljen.

Siječanjski je ustanak bio najveći i najdugotrajniji ustanak poljskog stanovništva protiv ruske vlasti. Tijekom petnaest mjeseci, koliko su trajale borbe, u ustanku je sudjelovalo više od dvjesto tisuća ljudi, a vodilo se preko 1200 bitaka, okršaja i čarki. Poginulo je oko 20.000 ustanika, oko dvije tisuće osoba pogubljeno je ili je umrlo u zatvorima, a desetak tisuća ljudi emigriralo je iz Poljskog Kraljevstva. Više od 40.000 Poljaka ruske su vlasti nakon ustanka poslale u progonstvu u Rusiju, uglavnom na Ural i u Sibir. Konfiscirani su posjedi goleme vrijednosti. Poljsku su nakon ustanka zahvatile strašne repre-

sije i rusifikacija. Izgubljeni su i posljednji ostaci autonomije. Došlo je do duhovne krize u poljskom društvu – Poljaci su na neko vrijeme izgubili nadu u mogućnost povrata svoje nezavisnosti. S druge strane, ustanak je osim ovih izrazito negativnih imao i stanovite pozitivne strane. Društveni su se odnosi demokratizirali, ukinuto je kmetstvo i društvo je moglo krenuti putem snažnije industrijalizacije. Porasla je nacionalna svijest i solidarnost Poljaka iz sva tri dijela nekadašnje Poljske. Poljsko je pitanje nakratko ponovno bilo na dnevnom redu rasprava vlada europskih velesila. Napose, junaštvo i žrtve ustanika 1863.-1864. obrađivani su u djelima poznatih poljskih pisaca i likovnih umjetnika, o njima se slušalo u obiteljskom krugu i stvarala legenda. Novi naraštaji hranili su svoj duh sjećanjima na ustaničke podvige i spremali se na novi obračun i novu borbu za nezavisnost. To je možda bila i najveća korist koju je Siječanjski ustanak ostavio u nasljeđe.

Progonstvo Poljaka u Sibir na slici Artura Grottera

Poljsko Kraljevstvo nakon Siječanjskog ustanka

Nakon neuspjeha Siječanjskog ustanka Poljaci pod ruskom vlašću nekoliko su desetljeća proživljavali uistinu teška vremena. Represije koje su uslijedile bile su mnogo teže od represija nakon Studenačkog ustanka. Izvanredno vojno stanje, koje je još u jesen 1861. proglasio namjesnik Lambert, zadržano je sve do početka 20. stoljeća. Ukinute su dotadašnje autonomne institucije u upravi i školstvu, poseban proračun i financijske institucije. Želeći naglasiti da je ovo područje tek dio Rusije nad rijekom Vislom, ruske su vlasti umjesto naziva Poljsko Kraljevstvo počele koristiti termin Povišljanski teritorij. Nakon Bergove smrti 1874. više nije postavljan namjesnik nego je na čelu pokrajine bio general-gubernator, baš kao i u ostalim ruskim gubernijama. Nadležnosti general-gubernatora bile su ipak manje nego u doba Ivana Paskjeviča. U upravi, sudstvu i školstvu, na svim javnim mjestima umjesto poljskog uveden je ruski jezik. Na radnim mjestima u državnim institucijama bilo je sve više Rusa koji su dovođeni u Poljsko Kraljevstvo. Poljski su službenici ostali samo na nekim nižim činovničkim položajima. Posebice oštra rusifikacija provodila se na polju obrazovanja. Od osamdesetih ruski je postao isključivi nastavni jezik. Učenicima se branilo da razgovaraju na poljskom čak i u vrijeme školskog odmora ili bilo gdje osim kod kuće. Na polju rusifikacije školstva najaktivniji ruski činovnik bio je Aleksander Apuhtin. Njegova obrazovna politika dovela je tijekom osamdesetih i devedesetih do porasta nepismenosti u Poljskom Kraljevstvu. Kada je 1869. zatvorena Glavna škola u Varšavi, Poljaci su ostali bez visokoškolske institucije. Umjesto toga osnovano je rusko sveučilište u Varšavi.

Represija nije ostala pošteđena ni Katolička crkva koja se smatrala jednim od važnih simbola poljskosti. Vlasti su nastojale otežati komunikaciju poljskog episkopata sa Svetom Stolicom i podrediti biskupe Rimokatoličkom kolegiju u Sankt Petersburgu. Godine 1866. prestao je važiti konkordat. Novi je sklopljen 1882. godine nakon što je u atentatu ubijen car Aleksandar II. Dotad su mnogi svećenici i biskupi bili prognani u unutrašnjost Rusije i Sibir, a crkvena su dobra konfiscirana. Ukinuti su brojni katolički redovi, a njihova je imovina pripala državi. Grkokatolička je crkva u Poljskom Kraljevstvu ukinuta, a njeni su pripadnici prevođeni na pravoslavlje.

Unatoč teškoj situaciji Poljaci su uspjeli zadržati i dalje razvijati nacionalni duh te ne dopustiti potpunu integraciju Poljskog Kraljevstva s Rusijom. Glavno mjesto gdje se njegovao poljski nacionalni karakter bila je obitelj. Posebno važnu ulogu u tom odigrale su žene; nastala je mitska predstava o «poljskoj majci» koja čuva i bdije nad domom. S druge strane, u životnoj praksi ruski su činovnici bili često potkupljivi i nije bilo teško pronaći «rupe» u sustavu. Zbog represija i nasilja koje se događalo ovo je razdoblje uvelike utjecalo na stvaranje negativnog stereotipa o Rusima kod Poljaka.

Teško političko stanje utjecalo je, posebice u ruskom dijelu Poljske, na pojavu programa koji su išli u pravcu odustajanja od borbe za nezavisnost i sporazumijevanja s vlastima djeljitelja. Bilo ih je i u pruskom i austrijskom dijelu Poljske. Taj program naziva se trolojalizam, a predviđao je da se u svakom dijelu nekadašnje Poljske stanovništvo dogovori s vlastima i osigura stabilne političke uvjete za gospodarski i društveni razvoj. Radilo se o stanovitoj političkoj autonomiji za Poljake, ali je trolojalizam odbacivao ili u daleku budućnost odgađao borbu za nezavisnost. Najvažnije glasilo koje je propagiralo ovakav stav bile su novine *Kraj* – u Sankt Petersburgu su ih izdavali Erazm Piltz i Włodzimierz Spasowicz.

Krajnje radikalne ideje u vezi s lojalnošću vlastima iskazao je 1872., na stotu godišnjicu prve podjele Poljske, publicist Kazimierz Krzywicki tvrdeći u svom djelu *Poljska i Rusija 1872. godine* da je

budućnost Poljaka u odbacivanju vlastitog nacionalnog imena i potpunom slijevanju s ruskim narodom. Slične je poglede izražavao i Zygmunt Wielopolski (sin markgrofa Aleksandra) koji je uoči rusko-turskog rata 1876. organizirao relativno veliku grupu poljskih aristokrata i plemića da u ime «poljskog naroda» stanu uz ruskog cara i predaju mu izraze «sveslavenske solidarnosti» te bezuvjetno služe.

Dok je za poljsku kulturu i umjetnost prve polovice 19. stoljeća bio karakterističan buntovni romantizam, u drugoj je polovici stoljeća, zapravo nakon neuspjeha Siječanjskog ustanka, počeo prevladavati pozitivizam. Pozitivisti su osuđivali plemićku revolucionarnu prošlost i plemstvo općenito, a hvalili i protežirali novi društveni sloj – buržoaziju i općenito građanski način života. Nastojali su svoj organski rad spustiti u mase i prosvijetliti što veći broj poljskih stanovnika. Isticali su važnost rada i bogaćenja kao najboljeg načina da se služi domovini. U tom su smislu ocrtavali novi lik nacionalnog junaka: inženjera, znanstvenika, industrijalca, veletrgovca... Zalagali su se za ravnopravnost Židova i emancipaciju žena. Među autorima razdoblja pozitivizma najpoznatiji su Bolesław Prus, Eliza Orzeszkowa i Henryk Sienkiewicz.

Gospodarsko stanje u Poljskom Kraljevstvu u ovo vrijeme bilo je mnogo bolje od političkog. Upravo je Poljsko Kraljevstvo bilo industrijski i gospodarski najrazvijeniji dio Ruskog Carstva. Gotovo jedna trećina stanovništva živjela je u gradovima, a samo polovica stanovništva prihode je ostvarivala iz poljoprivredne djelatnosti. Broj stanovnika Varšave dosegnuo je potkraj stoljeća sedamsto tisuća dok je u Łodzi živjelo oko pola milijuna ljudi. Ubrzano se razvijalo rudom bogato područje Zagłębia Dąbrowskog. Sve je razvijenija bila željeznička prometna mreža koja je povezivala industrijska središta sa središtima u Rusiji, Austro-Ugarskoj i Pruskoj/Njemačkoj. Umjesto obiteljskih banaka nastaju krupne dioničke financijske institucije poput Trgovačke banke u Varšavi.

Ubrzana industrijalizacija dovela je do pojave sve većeg broja radnika, a od sedamdesetih godina javljaju se prvi veliki štrajkovi i prve radničke političke organizacije. Jedan od prvih poljskih socijalista bio

Łódź – industrijsko središte Poljskog Kraljevstva

je Ludwik Waryński, koji se sa socijalističkim idejama susreo tijekom studija u Sankt Petersburgu. Došavši 1876. u Varšavu, Waryński je počeo snažnu propagandnu djelatnost među radnicima. Godine 1878. izradio je sa suradnicima prvi poljski socijalistički program utemeljen na glavnim idejama marksizma. Caristička je policija polovicom 1878. započela s uhićenjima pripadnika tajnih socijalističkih kružoka. Waryński je uspio pobjeći u Galiciju, a u Varšavu se vratio 1881. i radio na osnivanju prve poljske socijalističke stranke. Ta je stranka, pod nazivom Socijalno-revolucionarna partija Proletarijat, počela djelovati u kolovozu 1882. godine. Njezin je program snažno poticao međunarodni karakter radničke borbe. Svoje je ciljeve stranka namjeravala ostvarivati organiziranjem štrajkova, propagandnom djelatnošću i metodama individualnog terora. Suradivala je s ruskom revolucionarnom tajnom organizacijom Narodna volja. Policija je uskoro ušla u trag stranci Proletarijat. Waryński je uhićen u rujnu 1883. i zatvoren u tamnicu Šliselburg, gdje je i umro šest godina kasnije. Odlazak Waryńskog s čela stranke doveo je do radikaliziranja metoda borbe i sve snažnije primjene individualnog terora, a to je opet dovelo do jačih mjera policije i uhićenja velikog broja članova i aktivista Proletarijata. Uskoro nakon toga stranka je prestala djelovati. Potkraj osamdesetih bile su osnovane dvije nove radničke stranke

– tzv. Drugi Proletarijat (1888.) i Savez poljskih radnika (1889.). Za razliku od Prvog, Drugi je Proletarijat kao jedan od svojih programskih ciljeva istaknuo autonomiju Poljskog Kraljevstva. Ostali su ciljevi i način kako do njih doći bili uglavnom isti.

Potkraj 19. stoljeća dolazi do promjena u političkom životu u Poljskom Kraljevstvu i u ostala dva dijela Poljske. Počinju se formirati prve moderne političke stranke. Tri su glavna idejno-politička smjera tih stranaka: socijalistički, nacionalni i seljački. Dok je u Austro-Ugarskoj poljskim političarima bilo moguće djelovati posve legalno u okvirima parlamentarnog sustava, u pruskom dijelu Poljske, a posebice u Poljskom Kraljevstvu politički je život bio otežan represivnim ponašanjem vlasti. Štoviše, u Rusiji nije bilo nikakve demokracije, čak ni prividne – bila je to zemlja u kojoj je u svemu glavnu riječ imao car i osobe koje je on postavljao po vlastitom nahodjenju. Nije bilo ustava, nije postojao parlament, niti su političke grupacije i stranke smjele djelovati javno. Bile su pod neprestanim nadzorom tajne policije, a njihovi su aktivisti često bili hapšeni i osuđivani, proganjani na Ural ili u Sibir.

U jesen 1892. u Parizu je održan skup poljskih socijalista na kojemu je došlo do ujedinjenja različitih socijalističkih stranaka i grupacija u Poljskom Kraljevstvu i emigraciji – osnovana je Poljska socijalistička stranka (*Polska Partia Socjalistyczna*, PPS). Prema programu prihvaćenom na tom osnivačkom sastanku, nova je stranka trebala raditi na stvaranju samostalne demokratske poljske republike, a protiv carističkog je režima planirala suradnju s ruskim revolucionarima. U proljeće 1893. počele su se osnivati prve organizacije PPS-a u zemlji. Među vođama nove stranke isticao se mlad i vrlo sposoban socijalistički aktivist iz Vilna Józef Piłsudski, koji je težište borbe stavljao na parole o nezavisnosti. To je Piłsudskog i njegove pristaše vrlo brzo dovelo u sukob sa zastupnicima ideje o «klasnoj čistoći» socijalističke stranke koji su smatrali da je glavni cilj njihove djelatnosti klasna borba te da je od nacionalne slobode važnija međunarodna proleterska solidarnost. Među potonjima isticala se Roza Luksemburg. Ona je već u ljeto 1893. s grupom pristaša počela kritizirati pariški program.

Istupili su iz PPS-a i stvorili novu socijalističku stranku – Socijaldemokraciju Poljskog Kraljevstva. Sedam godina kasnije ta je stranka promijenila naziv u Socijaldemokracija Poljskog Kraljevstva i Litve (SDKPiL). Uz Rozu Luksemburg, među njenim vođama isticao se i Felix Dzierżyński, kasnije aktivan sudionik Oktobarske revolucije i šef tajne policije u Sovjetskoj Rusiji. Budući da su se pripadnici SDKPiL-a oštro suprotstavljali idejama o poljskoj nezavisnosti i čvrsto povezivali s ruskim revolucionarnim krugovima, poljski domoljubni krugovi, među njima i poljski socijalisti iz PPS-a, iskazivali su neprijateljski stav prema toj stranci.

Nakon revolucije u Rusiji 1905. došlo je do nove podjele među poljskim socijalistima. I ovaj je put razlog bio odnos prema Rusiji općenito i ruskim revolucionarima. Na kongresu PPS-a u Beču 1906. stranka se podijelila na PPS-Revolucionarnu frakciju, kojoj je na čelu bio Piłsudski i koja je stajala na snažnom antiruskom stanovištu, i PPS-Ljevicu, čiji su pripadnici smatrali da poljski socijalisti trebaju surađivati s ruskima i zajedno dovesti do pobjede međunarodne re-

Grupa vodećih ličnosti PPS-a / Józef Piłsudski sjedi drugi zdesna

volucije. Kasnije su ove dvije frakcije pošle različitim putovima: PPS-Revolucionarna frakcija od 1909. godine više se ne koristi atribucijom i naziva se jednostavno PPS. Ta se stranka nakon Prvoga svjetskog rata ujedinila sa socijalističkim strankama iz Galicije i pruskog dijela Poljske te zadržala naziv Poljska socijalistička stranka (PPS). S druge strane, PPS-Ljevica se 1918. ujedinila sa SDKPiL (koja je od 1906. bila sastavni dio Socijaldemokratske partije radnika Rusije) u Komunističku radničku partiju Poljske (KPRP).

U posljednjem desetljeću 19. stoljeća pojavio se i drugi smjer poljske politike – nacionalno-demokratski. Još 1887. u Švicarskoj je nastala Poljska liga, organizacija koja je kao glavni cilj istaknula poljsku nezavisnost u granicama prije podjela. Program Poljske lige građen je na temelju programa i tradicije Poljskog demokratskog društva iz doba Velike emigracije. Odmah u početku Ligi je prišla omladina organizirana u tajni Savez poljske mladeži Zet. Mladi su isprva bili snažno revolucionarno raspoloženi, a kasnije su svoju revolucionarnost sve više mijenjali u nacionalizam. Godine 1893. Roman Dmowski, jedan od aktivista Lige, izvršio je unutrašnji prevrat, preimenovao organizaciju u Nacionalnu ligu i prenio sjedište u Varšavu. Isprva je snažno optuživao caristički režim da sprečava gospodarski i kulturni razvoj Poljske. Malobrojne Poljake koji surađuju s režimom smatrao je gotovo veleizdajnicima. Nacionalna liga organizirala je manifestacije i različite skupove nacionalnog obilježja, među kojima se posebno isticala svečana proslava stote godišnjice ustanka varšavskih građana u proljeće 1894. godine. Velik je broj sudionika manifestacije uhićen i poslan u progonstvo, a Dmowski i vodstvo Lige preselili su se u Galiciju. U Lavovu su od 1895. izdavali novine *Przegląd Wszehpolski*, namijenjene propagiranju politike Lige u sva tri dijela nekadašnje Poljske.

Godine 1897. vođe Nacionalne lige osnovali su Nacionalno-demokratsku stranku (*Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne*, SND), koja se često skraćeno zove endecijom. Uskoro je Dmowski pošao novim smjerom – 1902. počeo je u nastavcima objavljivati tekst pod naslovom «Misli suvremenog Poljaka». Sljedeće je godine objavljena

i istoimena knjiga. Dmowski je napustio metode oružanog otpora kao načina na koji Poljaci mogu ostvariti nezavisnost i stao zastupati legitimne oblike nacionalne borbe. Trebalo je «nacionalizirati» sve slojeve poljskog naroda, stoga se težište rada prenijelo na prosvjetnu djelatnost i na jačanje nacionalne svijesti najširih narodnih masa. Pripadnici nacionalnih manjina u dijelovima nekadašnje Poljske, Ukrajinici, Litvanci, a posebice Židovi, smatrani su golemom opasnošću za nacionalno jedinstvo Poljaka. Odbacujući ustanak i nasilno oslobođenje od ruske vlasti, Dmowski i njegovi pristaše uskoro su počeli isticati da Poljacima veća opasnost prijete od Nijemaca koji su na kulturno višoj razini od Rusa, pa su u tom pravcu jačali antinjemačku i prorusku orijentaciju nacionalno-demokratskog političkog tabora. Parlamentarni zastupnici endecije imali su važnu ulogu u državnim parlamentima svih triju djelitelja.

Napokon, treći politički smjer među Poljacima na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće bio je seljački pokret. Najrazvijeniji je bio u Galiciji, gdje je još u sedamdesetim godinama svećenik Stanisław Stojalowski propagirao pučko prosvjeđivanje, primjenu novih metoda u poljoprivredi i osnivanje agrarnih kružoka. U velikoj je mjeri utjecao na kasnije političko organiziranje galicijskog seljaštva. Prvi je doveo predstavnike seljaštva u Carevinsko vijeće u Beču (1889.). Godine 1895. u Galiciji je nastala prva seljačka stranka pod nazivom Pučka stranka (*Stronnictwo Ludowe*, SL) s relativno umjerenim demokratskim političkim programom. Pripadnici te stranke tražili su ukidanje kurijalnog izbornog sustava i uvođenje općih izravnih izbora, veće građanske slobode i širu dostupnost obrazovanja. Nisu isticali krupnije reformne zahtjeve, primjerice po strani su ostavili pitanje podjele vlastelinske zemlje i širih reformi na polju agrarnih odnosa. Zbog unutrašnjih sukoba i korupcije, uoči Prvoga svjetskog rata galicijska Poljska pučka stranka (tako se zvala od 1903.) podijelila se na dva dijela. U Poljskom Kraljevstvu i pruskom dijelu nije nastala slična seljačka stranka poput ove u Galiciji.

Galicija u razdoblju autonomije

Položaj Poljaka u Galiciji u drugoj polovici 19. stoljeća uvelike se razlikovao od stanja u ostala dva dijela – ruskom i pruskom. Bio je mnogo povoljniji u političkom i kulturnom pogledu, ali ne i na planu gospodarstva. Nakon poraza u ratu protiv Francuske i Pijemonta (1859.) habsburški vladar Franjo Josip I. prisiljen je prestati s apsolutističkom vladavinom koju je uveo nakon što je 1849. svladao snage revolucije, a nakon sljedećeg poraza od Prusa (1866.) morao je pristati na sklapanje nagodbe s Mađarima i temeljitu reorganizaciju države u smjeru dualizma. Iako je još 1860.-1861. Listopadskom diplomom i Veljačkim patentom bilo određeno da će se sazvati pokrajinski sabori, među njima i galicijski sejm, te da će pojedini dijelovi Habsburške Monarhije dobiti određen stupanj autonomije, Siječanjski ustanak u Poljskom Kraljevstvu utjecao je na privremeno odustajanje od toga. Vlasti u Beču pribojavale su se da bi veća demokratizacija političkog života u Galiciji mogla dovesti do jačeg iskazivanja solidarnosti, pa čak i povezivanja s ustankom u ruskom dijelu Poljske. Štoviše, početkom 1864. u Galiciji je proglašeno izvanredno stanje. Tek nekoliko mjeseci nakon što je ustanak u potpunosti ugušen, došlo je do popuštanja stege. Život se postupno normalizirao, ukinuto je izvanredno stanje i proglašena je amnestija.

Nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe Galicija je bila jedna od krunovinskih zemalja koje su se našle pod nadležnošću bečke vlade. Godine 1868. započela je borba za što veći stupanj autonomije. Završena je nekoliko godina kasnije, a Poljaci su mogli biti zadovoljni postignutim rezultatima. Uprava se našla u njihovim rukama, službe-

ni je jezik bio poljski, a formirano je nekoliko važnih autonomnih institucija. Većina zastupnika u sejmu pripadala je konzervativnom aristokratskom krugu i stajala je na pozicijama sporazuma s vladom u Beču. Njihov je vođa bio grof Agenor Gołuchowski, koji je inače u to vrijeme bio i vladarev namjesnik u Galiciji. Liberalno-demokratski krugovi okupili su se u Nacionalno-demokratsko društvo na čijem se čelu nalazio Franciszek Smolka. Oni su tražili federalizaciju Monarhije u kojoj bi Poljaci dobili takav status kakav su od 1867. imali Mađari. U sejmu se povelu oštra diskusija među pristašama jedne i druge koncepcije, a rezultat je bio kompromis – tzv. Galicijska rezolucija iz rujna 1868. u kojoj se tražilo proširenje nadležnosti Zemaljskog sejma, uspostava Zemaljske vlade i formiranje posebne kancelarije za Galiciju u središnjoj vladi u Beču. Većina ovih zahtjeva s vremenom je prihvaćena, a od 1871. u Beču je djelovao ministar za Galiciju.

Galicijski sejm u doba autonomije

Stanovnici Galicije, kao i svi ostali stanovnici austrijskih pokrajina, birali su svoje predstavnike za Carevinsko vijeće. U tom središnjem državnom parlamentu poljski su se zastupnici organizirali u vrlo utjecajan parlamentarni klub – Poljsko kolo. Izbori za oba parlamenta, i Zemaljski sejm i Carevinsko vijeće, provodili su se sve do 1907. godine prema kurijalnom sustavu. Isprva su postojale četiri kurije: zemljoposjednička, građanska, industrijsko-trgovačkih komora i seoska, a od kraja stoljeća i peta – tzv. opća kurija. Kurijalni izborni sustav nije pravedno raspodjeljivao politička prava, primjerice u zemljoposjedničkoj je kuriji oko dvije tisuće osoba biralo 44 zastupnika, a seoska – u kojoj je bilo oko milijun ljudi – birala je 131 zastupnika. Osim toga, u potonjoj kuriji izbori su bili dvostupanjski. Javnost izbora omogućavala je vlastima snažnu kontrolu i pritisak na glasače.

Tijekom borbe za autonomiju počela se formirati mlađa generacija galicijskih konzervativaca. Oni su 1869. godine u jednom časopisu objavili niz anonimnih satiričnih pisama političkog sadržaja. Radilo se zapravo o političkom pamfletu u kojemu su karikaturalno predstavljene pogledi liberalno-demokratskih krugova uz podmetanja da će njihova djelatnost dovesti do novog poljskog ustanka, ovaj put u Galiciji. Posebno se oštro osuđivao Siječanjski ustanak. Razloge podjele Poljske ovi su konzervativci vidjeli u vlastitim poljskim manama i nedostacima. Isticali su kako stalan poljski običaj da sudjeluju u tajnim urotama i bune se protiv vlasti (nazvan *liberum conspiro* po uzoru na nekadašnji *liberum veto*, za koji su tvrdili da je doveo do propasti poljske države u 18. stoljeću), nije donio ništa dobrog Poljacima, nego je samo vodio prema nacionalnoj katastrofi. Kao ideal političke mudrosti i osobu koja je ispravno shvaćala poljske potrebe konzervativci su isticali Stańczyka, dvorsku ludu kralja Sigismunda I. Starog. Odatle se za njihov pamflet uobičajio naziv *Teka Stańczyka* (*Stańczykova bilježnica*), a za cijelu grupaciju krakovskih konzervativaca termin stanjčici (*stańczycy*). Konzervativni su političari tijekom sljedećih desetljeća vodili glavnu riječ u Galiciji, iz njihovih su redova potjecali ne samo visoki činovnici administracije u Galiciji već i neki

visoki državni dostojanstvenici, ministri i premijeri: grof Alfred Potocki bio je na čelu austrijske vlade 1870.-1871., a grof Kazimierz Badeni 1895.-1897.; grof Agenor Gołuchowski stariji bio je ministar unutrašnjih poslova 1859.-1860., a njegov sin Agenor mlađi ministar vanjskih poslova 1895.-1906. godine.

S vremenom su i liberali prihvatili postojeću situaciju te nastojali razvijati i jačati autonomiju. Središnje austrijske vlasti posve su oslobodile područje znanosti i obrazovanja, pa su se u Galiciji u ovo doba snažno razvile brojne znanstveno-obrazovne i kulturne institucije. Zemaljsko školsko vijeće aktivno je radilo na organizaciji školskog sustava, posebno nakon donošenja zakonskog projekta kojim su 1884. uvedene dvije vrste pučkih škola: gradske (u kojima je program učenja bio širi) i seoske (u kojima se učilo samo temelje pismenosti). U srednjem školstvu prevladavale su osmogodišnje klasične gimnazije. Djelovala su dva sveučilišta – u Krakovu i Lavovu, umjetnička akademija u Krakovu, politehnika u Lavovu. Na te su visokoškolske institucije dolazili brojni mladići iz ostalih dijelova nekadašnje Poljske. Pohađali su ih, osobito na prijelazu stoljeća, i studenti iz hrvatskih zemalja i Bosne i Hercegovine, među njima Ivo Andrić, Julije Benešić i dr. U Krakovu je od 1873. postojala najviša znanstvena institucija – Poljska akademija znanosti i umjetnosti (*Polska Akademia Umiejętności*, PAU). Razvijali su se nacionalni teatri u oba ova grada, a posvuda su se bez poteškoća mogle organizirati različite nacionalne manifestacije, svečanosti i proslave. Takve stvari nisu bile zamislive u ostala dva dijela nekadašnje Poljske.

U posljednjem desetljeću 19. stoljeća pojavio se modernistički pravac u umjetnosti koji je potrajao sve do rata. Naziva se različitim imenima, a jedno od najčešćih jest Mlada Poljska. Taj je umjetnički pravac, osobito na polju likovnih umjetnosti i u kazalištu, bio karakterističan prije svega u Krakovu – tamo su djelovali najznačajniji modernisti, primjerice Stanisław Wyspiański. U Poljskom Kraljevstvu jedan od najvećih pisaca ovog razdoblja bio je Władysław Reymont, kasnije dobitnik Nobelove nagrade za roman *Chłopi* (*Seljaci*).

Posjet Franje Josipa I. Krakovu

Za razliku od europskih modernista koji su se oštro obračunavali s romantizmom, poljski su se autori djelomice nadovezivali na starije romantičarske pjesnike, iznoseći ideje da umjetnost treba služiti domovini.

U drugoj polovici 19. stoljeća u Galiciji se pojavilo novo pitanje – pitanje nacionalnih manjina, napose ukrajinsko pitanje. U počecima razdoblja galicijske autonomije brojni ukrajinski političari nisu priznavali postojanje posebne ukrajinske nacije već su tvrdili da Rusini u Galiciji zajedno s Rusima čine jednu rusku naciju koja se prostire od Karpata do Kamčatke. Ovi tzv. moskalofili došli su zbog svojih proruskih stavova u sukob s bečkom vladom. Imali su snažan utjecaj među najnižim slojevima društva. S druge strane, mlada rusinska inteligencija i mlade svećenstvo počeli su već 1867. svoju djelatnost na prosvjećivanju širokih narodnih slojeva o njihovoj posebnosti. Uskoro se počeo rabiti i novi pojam – ukrajinski. Svoj su utjecaj ukra-

jinski narodnjaci vršili prije svega na inteligenciju, bogatije seljake i malobrojne pripadnike građanstva. Poljski političari različito su se odnosili prema ukrajinskom pitanju – od neprijateljskog stava lavovskih konzervativaca, koji nikako nisu bili spremni priznati ukrajinsku posebnost, preko relativno umjerenih stanjčika, koji su dopuštali stanovite ustupke, do liberala koji su imali sličan stav. S vremenom su se stvari zaoštravale, osobito u vezi s težnjama ukrajinskih narodnjaka da dobiju sveučilište na ukrajinskom jeziku u Lavovu, kao i nastojanjima da dobiju političku autonomiju za Istočnu Galiciju koja je bila naseljena većinskim ukrajinskim stanovništvom. Godine 1908. jedan je ukrajinski student izvršio atentat na galicijskog namjesnika grofa Andrzeja Potockog. Vrhunac poljsko-ukrajinskog sukobljavanja bio je njihov međusobni rat 1918.-1919. godine.

Poljaci u Njemačkom Carstvu

U pruskom dijelu nekadašnje Poljske došlo je u razdoblju nakon Siječanjskog ustanka do jačanja protupoljskog djelovanja. Bilo je to doba kada je kancelar Otto von Bismarck «krvlju i željezom» gradio novu njemačku državu i nije imao milosti ni prema kome, pa tako niti prema poljskom stanovništvu. Jačanje protupoljske djelatnosti osjetilo se osobito nakon ujedinjenja Njemačke 1871. kada je Bismarck nastojao oslabiti sve eventualne smetnje pruskoj hegemoniji u novoj državi i ojačati središnju vlast. Područje na koje su pruske/njemačke vlasti stavile najveći naglasak u tomu bila je nekadašnja Velika Poznanjska Kneževina, sada službeno zvana Poznanjska pokrajina. Upravo je tu poljsko stanovništvo bilo većinsko i imalo svoje intelektualne elite, građanstvo i plemstvo. Bismarck je borbu vodio na nekoliko polja. Vrlo brzo nakon ujedinjenja započeo je «borbu za kulturu» (*Kulturkampf*), odnosno pokušao je državi podrediti institucije Katoličke crkve. Iako je Kulturkampf bio usmjeren prvenstveno protiv južnonjemačkih država u kojima je prevladavalo katoličko stanovništvo, osobito se snažno osjetio u Poznanjskoj pokrajini gdje je zadobio i protupoljski karakter. Jedan od poljskih junaka, pomalo neočekivano jer isprva nije pokazivao interes za poljsku nacionalnu stvar, postao je nadbiskup Gniezna Mieczysław Ledóchowski koji je zbog svojih protesta protiv poteza vlasti u Kulturkampfu 1874. zatvoren.

Njemačke su vlasti tijekom sedamdesetih vodile sustavnu politiku germanizacije Poznanjske pokrajine. Godine 1876. njemački je postao službeni jezik administracije, sudstva i sredstava komunikacije (pošta, željeznice). Osobe koje nisu poznavale njemački ostale su bez

posla, a zamijenili su ih uglavnom Nijemci. Mijenjani su nazivi gradova i sela. Ubrzano je germanizirano i školstvo. U nižim razredima još neko vrijeme bila je dopuštena uporaba poljskoga u naučavanju vjeronauka. I tu je brzo počeo prevladavati njemački. Kada je 1901. njemački jezik proglašen obveznim i u vjeronauku, došlo je do niza protesta od kojih je najjače odjeknulo odbijanje djece u mjestu Wrzešnia da pohađaju nastavu. Učenici su kažnjeni batinama, a njihovi roditelji novčanim kaznama. Ovaj je događaj snažno odjeknuo po svim poljskim zemljama i u cijeloj Europi. U srednjim školama poljski je jezik ostao samo u rijetkim slučajevima kao fakultativni predmet. O stupnju germanizacije svjedoči i činjenica da su vlasti pokušale nametnuti njemački jezik čak i na javnim skupovima. Otpor je gušen svim sredstvima, često i silom.

Karikatura s početka stoljeća slikovito prikazuje pruski obrazovni sustav.

Tekst u prijevodu:

Najnoviji sustav naučavanja utemeljen na međusobnoj ljubavi i poštivanju

Poljaci u Poznanjskoj bili su tradicionalno dobro organizirani. Međusobno su se pomagali, a način na koji su pruske vlasti na početku 19. stoljeća ukinule kmetstvo doveo je do drugačije strukture zemljišnih posjeda nego u Galiciji. Dok su u austrijskom dijelu nekađasnje Poljske prevladavali sitni seljački posjedi, u pruskom su dijelu seljaci često imali i velika seoska gazdinstva. Bio je to jedan od razloga zbog kojih je Bismarck provodio nasilnu politiku i na gospodarskom području želeći promijeniti strukturu vlasništva. Godine 1885. prisilno je iseljeno poljsko stanovništvo koje nije imalo prusko državljanstvo (radilo se o brojnim Poljacima koji su se tijekom prethodnih desetljeća sklonili, uglavnom pred ruskim represijama, u politički mirniju Prusku). Sljedeće je godine (1886.) osnovana Kolonizacijska komisija koja je trebala kupovati zemljišne posjede u vlasništvu Poljaka i na njih naseljavati njemačko stanovništvo. Proračunska sredstva za djelatnost te komisije bila su ogromna – od 100 milijuna maraka prilikom njezina osnivanja do milijardu maraka na početku 20. stoljeća. S vremenom je komisija dobila pravo da otkupljuje posjede pod prisilom, a jedan zakon iz 1904. zabranio je gradnju objekata bez dopuštenja vlasti. U vezi s potonjim snažno je odjeknuo postupak stanovitog Michała Drzymała, koji je kupio zemljišni posjed, ali nije dobio dopuštenje za gradnju pa je nabavio cirkuska kola i počeo živjeti u njima. Ipak, nakon šest godina bio je prisiljen prodati zemlju. Prisilno iseljavanje Poljaka tijekom osamdesetih i djelatnost Kolonizacijske komisije doveli su do promjene strukture stanovništva i povećanja broja njemačkih doseljenika.

Kada je Bismarck napustio kancelarski položaj 1890., došlo je do privremenog popuštanja u takvom odnosu vlasti prema Poljacima. No uskoro je nastala politička organizacija Njemačko društvo Istočne Marke, prema početnim slovima prezimena osnivača uobičajeno nazivana Hakata, koja je započela novi val protupoljske aktivnosti. Bila je to jedna izrazito nacionalistička grupacija koja je metodama pritiska i nasilja ostvarivala svoj politički cilj. Na njemački nacionalizam Poljaci su odgovorili vlastitim. Borba protiv germanizacije bila

je odlučna i dovela je do jačanja tabora nacionalne demokracije u pruskom dijelu Poljske te općeg širenja stanovišta kako veća opasnost Poljacima prijete s njemačke negoli s ruske strane.

U sprkos rusifikatorskim i germanizatorskim nastojanjima djelitelja, poljska su se kultura i književnost snažno razvijali. U pruskim područjima nepismenost je bila skoro iskorijenjena u drugoj polovici 19. stoljeća. Poljsko stanovništvo koje je već stoljećima živjelo izvan matice, odnosno u Šleskoj i Mazurima (južni dio Istočne Pruske) nije imalo vlastite nacionalne elite, a najvažniju ulogu u održavanju poljskosti imalo je svećenstvo. U drugoj polovici 19. stoljeća na tim je područjima došlo do preporodnog pokreta, koji se nije dogodio u ostalim dijelovima nekadašnje Poljske gdje je poljski jezik bio prisutan u državnoj upravi, javnom životu i književnosti još od 16. stoljeća.

Poljska u Prvom svjetskom ratu – povratak nezavisnosti

Budući da su sva tri djelitelja Poljske tijekom 19. stoljeća međusobno uglavnom dobro surađivala i bila uvelike nadmoćna, Poljacima je preostajala nada u uspjeh njihove borbe za nezavisnost samo u slučaju da oni međusobno zarate. Mnogi su poljski političari smatrali kako bi u nekom velikom europskom ratnom sukobu Poljaci mogli povratiti svoju nezavisnost, osloboditi i ponovno ujediniti što je moguće veći dio područja nekadašnje Poljsko-Litvanske Unije. Takav je rat izbio u ljeto 1914. godine. Poljaci su se našli podijeljeni u dva neprijateljska tabora – dio poljskih vojnika borio se u njemačkoj i austro-ugarskoj vojsci, dok je drugi značajan dio bio u sastavu ruske armije. Bila je to velika poljska nacionalna tragedija – međusobno su se borili za tuđe interese. Upravo na poljskom teritoriju od samog su se početka vodile ratne operacije golemih razmjera. Svaka od zaraćenih strana željela je na svoju stranu pridobiti poljsko stanovništvo. Stoga su njihova vojna zapovjedništva odmah po izbijanju rata izdala proglase Poljacima u kojima su ih pozivala na odanost te davala određena obećanja o slobodi i nezavisnosti.

Već od početka u ratu su sudjelovale i poljske paravojne jedinice. Još od 1908. u Galiciji su socijalisti pod vodstvom Piłsudskog u sklopu tzv. Saveza aktivne borbe organizirali paravojne odrede «strijelaca». Slične su postrojbe imale i druge političke grupacije. S početkom rata prvi su se aktivirali upravo pristaše Piłsudskog. Već u prvim danima kolovoza odredi «strijelaca» prešli su granicu s Rusijom u namjeri da dovedu do pobune poljskog stanovništva. Ipak, većina

stanovnika Poljskog Kraljevstva nije bila sklona ustanku, a austrijske vlasti nisu davale dovoljnu podršku Pišsudskom, pa su se njegove snage vratile u Galiciju. U Krakovu je međuvremenu nastao Glavni nacionalni odbor. Članovi tog najvišeg političkog i vojnog tijela austrijskih Poljaka računali su da će Habsburzi priključiti svojoj državi ruski dio Poljske i da će se ta država iz dvojne pretvoriti u trojnu monarhiju: Austro-Ugarsko-Poljsku. Počeli su raditi na formiranju poljskih legija koje bi se borile zajedno s austro-ugarskim snagama protiv ruske armije. Slično političko tijelo nastalo je u Varšavi u jesen 1914. godine. Imalo je, doduše, drugačije političko usmjerenje. Oko varšavskog Nacionalnog odbora okupljali su se političari, uglavnom pripadnici endecije i drugih konzervativnih grupacija, koji su sudbinu Poljske vezivali uz Ruse. Njihovi pokušaji formiranja posebnih vojnih odreda Poljaka propali su jer ruske vlasti nisu bile sklone tako čemu, a poljski su podanici ionako mobilizirani u vojsku.

Godine 1915. Centralne sile zauzele su Poljsko Kraljevstvo. Povlačeći se, Rusi su evakuirali svoje institucije, veći dio industrijskih postrojenja i bankovnog imetka. Zajedno s tvornicama odvodili su radnike i njihove obitelji, a velik je broj Poljaka napustio svoje domove u strahu od Nijemaca. Procjenjuje se da se u Rusiji tada našlo oko milijun Poljaka. Njima treba dodati i oko pola milijuna poljskih vojnika u ruskoj armiji. Sudbina izbjeglica bila je vrlo teška, većina je trpjela glad i oskudicu. Poljsko su Kraljevstvo napustili i vođe pro-ruskog Nacionalnog odbora, među kojima i Zygmunt Wielopolski i Roman Dmowski. Njemačka i Austro-Ugarska podijelile su Kraljevstvo na dvije okupacijske zone – na jugu austrijsku i na sjeveru njemačku. Nijemci su se ponašali kao pravi okupatori kojima je cilj isključivo pljačka i što snažnija eksploatacija novodobivenog područja. U austrijskoj zoni ponašanje okupacijskih vlasti bilo je bolje, ali je tamo strahovito stradala poljoprivredna proizvodnja.

S druge strane, uz austrijsku se vojsku još od jeseni 1914. godine stvaraju poljske legije. Sljedeće godine postojale su već tri formacije veličine brigade u kojima je bilo oko dvadeset tisuća vojnika, ugla-

vnom dobrovoljaca iz Galicije. Prvom je brigadom Poljskih legija zapovijedao sâm Józef Piłsudski. Legionari su se borili na svim istočnim bojištima. No budući da su njemačke i austro-ugarske vlasti zapostavljale rješavanje poljskog pitanja, Piłsudski je pojačao aktivnosti na osnivanju tajne Poljske vojne organizacije (*Polska Organizacja Wojskowa*, POW), koja se počela formirati još u jesen 1914. godine. Ova vojna formacija isprva nije sudjelovala u borbama, jedino se bavila špijunažom i instruktažom.

S vremenom je sve teža popuna vojnika u jedinicama Centralnih sila navela njemačke i austro-ugarske vlasti da pomoć traže i među Poljacima. Da bi pridobili poljsko stanovništvo na svoju stranu, vladari Njemačke Vilim II. i Austro-Ugarske Franjo Josip I. izdali su 5. studenoga 1916. godine proglas o postanku Poljskog Kraljevstva. To je trebala biti samo jedna u nizu marionetskih država od Baltičkog mora do sjeverne Afrike koje su namjeravali stvoriti Nijemci prema svojem planu o «Mitteleuropi». Nova je država trebala biti čvrsto povezana sa svojim protektorima Nijemcima, napose na vojnom planu. Pitanje njezinih granica i forme ustroja nije riješeno odmah nego je ostavljeno za budućnost. Njemački i austrijski upravitelj sazvali su Privremeno državno vijeće kao tijelo koje će zamjenjivati parlament do izbora. Ustanovljena je i Vojna komisija Privremenog državnog vijeća na čelu s Piłsudskim.

Proglas 5. studenoga izazvao je snažnu reakciju među državama Antante te utjecao da poljsko pitanje zadobije karakteristike međunarodnog problema. Rusija je formalno protestirala protiv tog proglašenja, ali to nije zasmatalo ruskog premijera da već početkom prosinca 1916. i sâm pred Dumom istakne potrebu stvaranja «slobodne Poljske u njezinim etnografskim granicama». Uskoro je sličnim riječima o «slobodnoj Poljskoj» u sastavu Rusije govorio i Nikola II. Doduše, car nije imao priliku pokazati misli li ozbiljno jer je dva i pol mjeseca kasnije abdicirao. Nakon Februarske revolucije Poljaci u Rusiji snažno su razvili svoju djelatnost na svim poljima: političkom, znanstveno-kulturnom, vojnom... U proljeće je formirana zasebna poljska divizija koja se

borila zajedno s ruskom armijom, a potom još nekoliko novih jedinica u rangu korpusa. Nove revolucionarne situacije u Rusiji počeli su se približavati zapadni saveznici. Na traženje Romana Dmowskog, koji je u međuvremenu prešao na Zapad i u proljeće 1917. tražio obnovu nezavisne Poljske u granicama nešto manjima nego prije podjela, prvi su reagirali Francuzi dopustivši formiranje poljske vojske u Francuskoj. Potom su Poljski nacionalni odbor, osnovan u Lozani polovicom kolovoza iste godine na čelu s Dmowskim, priznali kao službenog poljskog predstavnika. Tijekom jeseni isto su učinile Velika Britanija, Italija i Sjedinjene Američke Države. U međuvremenu je Rusiju potresla Oktobarska revolucija. Odmah u prvom tjednu revolucije boljševici su objavili Deklaraciju o pravima naroda Rusije koja je proklamirala pravo nacija na samoodređenje do otcjepljenja. Time su i Poljaci teoretski dobili pravo na nezavisnost, ali u stvarnosti je ova deklaracija bila samo dokument bez većeg značenja jer su vođe boljševika računali na svjetsku revoluciju, ukidanje nacija i državnih granica. Strah Zapada od «izvoza revolucije» snažno je porastao, pa su zapadni političari promijenili stav prema Poljacima – u Poljskoj su mogli pronaći branu boljševičkom napredovanju prema svojim granicama. Već u siječnju 1918. Poljacima dotad neskloni britanski premijer David Lloyd George izjavio je javno kako je nužno omogućiti poljsku nezavisnost. Gotovo istovremeno je američki predsjednik Thomas Woodrow Wilson proglasio program «Četrnaest točaka» u kojima je pod rednim brojem 13. stajalo da se nakon rata treba formirati samostalna poljska država s izlazom na more, a u sklopu te države trebaju biti svi teritoriji koji su naseljeni Poljacima. Wilsonov je program bio vrlo važan općenito za sve male i politički neslobodne srednjoeuropske narode, pa tako i za Poljake jer im je nudio nadu kako će nakon rata moći ostvariti ideale borbe za nacionalnu nezavisnost. Sjedinjene su Države imale ključ rješenja rata u korist snaga Antante u svojim rukama, a poljsko pitanje nije se moglo riješiti bez njemačkog poraza.

U Poljskom Kraljevstvu u međuvremenu su njemačke vlasti odugovlačile s ostvarenjem obećanja danih u proglasu 5. studenoga. Po-

Članovi Poljskog nacionalnog odbora / Roman Dmowski sjedi u sredini

sebe su bile nesklone dati veću samostalnost poljskim oružanim snagama u kojima su na zapovjedna mjesta dolazili uglavnom njemački časnici. Józef Piłsudski nije želio dopustiti sudjelovanje poljskih vojnika u borbama dok se jasno ne odredi budući politički ustroj Poljske. Vrhunac krize u odnosima s njemačkim i austro-ugarskim vlastima zbio se u ljeto 1917. kada su Piłsudski i brojni njegovi vojnici odbili položiti prisegu vjernosti njemačkom i austro-ugarskom vladaru. Piłsudski je interniran u utvrdi Magdeburg. Taj njegov postupak pribavio mu je veliku popularnost među Poljacima. Vojnici legija koji nisu položili prisegu također su razoružani i zatočeni ili pak prebačeni u jedinice austro-ugarske vojske. Uskoro je raspušteno i Privremeno državno vijeće. Na to su Nijemci i Austrijanci pokušali spasiti svoj položaj među Poljacima stvaranjem Namjesničkog vijeća i imenovanjem premijera. Međutim, sve je to bilo premalo u odnosu

na ono što se počelo nuditi s druge strane, osobito nakon objavljivanja Wilsonova programa.

Rusija je iz rata izašla Brestlitovskim mirom u ožujku 1918. godine. Priznata je nezavisna Ukrajina, koja je dobila Helmsku guberniju (pokrajinu Chełm Rusi su nasilno izdvojili 1912. iz Poljskog Kraljevstva i uključili izravno u Rusko Carstvo). Ovim mirovnim sporazumom Sovjetska Rusija odrekla se Poljskog Kraljevstva i drugih teritorija nekadašnje carske Rusije (Bjelorusije, Litve, Latvije, Estonije) te dopuštala Nijemcima da ta golema područja organiziraju kako žele. Njemačka ih je vojska okupirala.

U svakom slučaju, zbivanja u i oko Rusije, Oktobarska revolucija i rusko istupanje iz rata, olakšali su zapadnim saveznicima planove o uspostavi samostalne poljske države nakon konačne pobjede Antante. Doduše, sve do lipnja 1918. računalo se na mogućnost separatnog mira s Austro-Ugarskom, kojoj su nudene poljske zemlje. Kada se od toga odustalo, Francuska, Velika Britanija i Italija su 3. lipnja 1918. proglasile Versajsku deklaraciju u kojoj je kao jedan od ratnih ciljeva istaknuto stvaranje «ujedinjene i nezavisne poljske države sa slobodnim pristupom moru». Još od zime u Francuskoj, Sjedinjenim Državama, Kanadi i drugdje intenzivno se radilo na stvaranju poljske armije. U jesen 1918. imala je već 17.000 vojnika, a na prijelazu u 1919. godinu čak 70.000.

Položaj Centralnih sila postao je u međuvremenu izuzetno loš. Bilo je posve jasno kako su Njemačka i Austro-Ugarska izgubile rat, pa je početkom listopada Namjesničko vijeće izdalo proglas u kojemu su formulirani temelji buduće nezavisne Poljske. Još nije bilo došlo do potpunog raskida s njemačkim vlastima, ponajviše jer su poljski konzervativni političari oko Namjesničkog vijeća smatrali kako njemačka okupacija Bjelorusije može pomoći u zadržavanju boljševičke ekspanzije prema zapadu. Od kraja listopada jačalo je revolucionarno raspoloženje u poljskim zemljama, što ne iznenađuje s obzirom na izuzetno tešku životnu situaciju većine stanovništva – nezaposlenost, glad, siromaštvo... Velik broj demobiliziranih vojnika, osobito onih s

ruskih bojišta koji su se izravno susreli s revolucijom, i brojni izbjeglice samo su otežavali ionako loše stanje. Socijaldemokracija Poljskog Kraljevstva i Litve nastojala je još više zaoštriti sukobe i izazvati revoluciju na području Poljske.

Ipak, Poljska socijalistička stranka imala je snažniju podršku među stanovništvom. Početkom studenog 1918. socijalisti su zajedno s ostalim lijevim strankama koje su težile nezavisnosti stvorili Privremenu vladu Narodne Republike Poljske na čelu s Ignacyjem Daszyńskim. Vlada je 7. studenog proglasila da preuzima vlast u cijeloj zemlji te obećala niz socijalnih reformi. Postanak ove vlade i njezini akti onemogućili su da Poljskom nakon kapitulacije Njemačke 11. studenog 1918. zavladaju kaos i anarhija. Dan prije kapitulacije iz magdeburškog zatočeništva u Varšavu je stigao Piłsudski. Sve su poljske političke stranke, osim SDPKiL, zatražile od Namjesničkog vijeća da preda vlast njemu. Na dan njemačke kapitulacije Namjesničko vijeće imenovalo je Piłsudskog vrhovnim zapovjednikom poljske vojske. Tri dana kasnije, 14. studenog proglasilo je akt o samoraspuštanju predajući Piłsudskom cjelokupnu vlast nad državnim aparatom u nastajanju. Uskoro je odstupio i lublinski premijer Daszyński, a Piłsudski je mandat za sastav nove vlade povjerio socijalistu Jędrzeju Moraczewskom. Njih su dvojica, Piłsudski i Moraczewski, 22. studenog 1918. proglasili republikansko državno uređenje, a najviša državna vlast do formiranja Ustavotvornog sejma dodijeljena je Piłsudskom kao Privremenom načelniku Države. Tako je, iako na nepripremljenim temeljima, stvorena Poljska Republika s vrlo naprednim političkim i društvenim sustavom, u kojoj su pravo glasa dobile i žene, a uvedeno je osmosatno radno vrijeme i mirovinsko osiguranje.

Poljska nezavisnost ostvarena je tako na najbolji mogući način, ali je trebalo još mnogo napora i teških borbi kako bi se država u potpunosti formirala i sačuvala. Pitanje granica pokazalo se kao jedno od najtežih jer se u stoljeće i pol otkako su Rusija, Pruska i Austrija počele dijeliti nekadašnju Poljsko-Litvansku Uniju mnogo toga promijenilo. Poljaci su se nakon vraćanja nezavisnosti našli u ratu ne

samo sa Sovjetskom Rusijom, nego su se sukobljavali i s narodima koji su nekada bili u zajedničkoj državi s njima, poput Ukrajinaca i Litvanaca, ili sa susjedima poput Čeha. Granice su konačno formirane mirovnim sporazumom sa Sovjetskom Rusijom u Rigi u proljeće 1921. godine.

Granice Poljske nakon Prvog svjetskog rata

Zaključak

Poljaci su tijekom Prvoga svjetskog rata izborili ono čemu su težili već generacijama – oslobođenje od vlasti djeljitelja i ujedinjenje. Nisu se ostvarili njihovi maksimalni zahtjevi za ponovnom obnovom države u granicama koje je imala u drugoj polovici 18. stoljeća, ali plodovi nisu bili niti tako maleni. Poljska Republika bila je srednje velika europska zemlja, i po teritorijalnoj veličini, i po broju stanovnika. U njezine su okvire, osim Poljaka, ušli i brojni Ukrajinci, Bjelorusi, Litvanci, te Židovi. Manjinski je problem postao jednim od najvećih političkih utega u međuratnoj Poljskoj. Ni u dvadesetom stoljeću Poljacima nije bilo lako: od samog stjecanja nezavisnosti, preko teških iskustava Drugoga svjetskog rata i polunezavisnog statusa u poraću, sve do samog kraja stoljeća i propasti komunističkog sustava 1989. godine problemi s kojima su se susretali bili su brojni i često vrlo složeni.

U ovoj su publikaciji opisani najvažniji politički događaji bogate i teške poljske povijesti pod vlašću Rusije, Pruske/Njemačke i Austrije, odnosno Austro-Ugarske. Položaj Poljaka nije bio isti u sva tri dijela nekadašnje Poljsko-Litvanske Unije. Dok su se Habsburzi, u najmanju ruku u drugoj polovici stoljeća, pokazali kao «dobri» vladari, koji su svojim poljskim podanicima nakon jednog stoljeća dali i ograničenu autonomiju, Romanovi i Hohenzolerni nisu bili tako susretljivi. Štoviše, u ruskom dijelu nekadašnje Poljske, posebice u onim krajevima koji su bili izravno uključeni u sastav Rusije kao zapadno-ruske gubernije, a nakon Siječanjskog ustanka i u Poljskom Kraljevstvu, politika odnarođivanja i nasilnog vezivanja uz ruske go-

spodare bila je vrlo snažna. U Pruskoj je gospodarski i općedruštveni položaj poljskog stanovništva bio mnogo bolji od položaja Poljaka u ostala dva dijela nekadašnje Poljske, ali je politički pritisak, osobito u doba Bismarcka i njegovih nasljednika, bio izuzetno jak što je uvelike umanjivalo kvalitetu življenja.

Devetnaesto je stoljeće snažno utjecalo na formiranje nacionalne svijesti Poljaka. Uz već postojeći plemićki politički narod sve su više pristajali i ostali društveni slojevi. Poljska je nacija obuhvatila sada i građanstvo, a potom su se u nju uključili seljaci i radnici. Na proces formiranja poljske nacije, a osobito na stvaranje i jačanje duha borbe protiv tuđinske vlasti osobito je utjecao umjetnički pravac romantizma. Poljski su romantičari širili slavu nekadašnje moćne poljsko-litvanske države i veličali nacionalne junake. Snažno su naglašavali sklonost Poljaka ustancima radije nego izgradnji i mirnom životu pod vlašću Petersburga, Berlina ili Beča.

Valja imati na umu još jednu činjenicu – odnos Poljaka prema crkvi. Osim Habsburga, druga su dva djelitelja ispovijedala drugačiju vjeroispovijest, pa se u devetnaestom stoljeću pojačao odnos između nacije i Katoličke crkve, te uvelike osnažio stereotip Poljak-katolik, koji se pojavio još u ranijem razdoblju. Sada je to postala općeprihvaćena slika Poljaka, pripadnost poljskoj naciji automatski se vezivala uz pripadanje Rimsko-katoličkoj crkvi. Utjecaj koji je katoličanstvo zadobilo u ovom razdoblju i općenito poljski nacionalni identitet posljedica su devetnaestostoljetnog razvoja. Slično je i sa snažnim poljskim anticarizmom, odnosno usmjerenjem protiv ruskog samodržavlja, kao i protiv panslavističkih i slavenofilskih ideologija. U drugoj polovici 19. i početku 20. stoljeća hrvatski su političari i publicisti znali predbacivati Poljacima zbog njihovih protuslavenskih akcija, a posebno su zamjerali galicijskim političarima što obično staju na stranu Nijemaca u Carevinskom vijeću u Beču. No istodobno su u hrvatskoj, pa i široj europskoj javnosti Poljaci tijekom 19. stoljeća postali sinonimom boraca za nacionalnu slobodu, što je bilo i ostalo zalogom tradicionalno dobrih i plodnih hrvatsko-poljskih odnosa.

Izabrana literatura

- Ajnenkiel, Andrzej, *Polskie konstytucje*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Cegielski, Tadeusz – Kądzizela, Łukasz, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1990.
- Chwalba, Andrzej, *Historia Polski 1795–1918*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000.
- Dybkowska, Alicja – Żaryn, Jan – Żaryn, Małgorzata, *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.
- Dyłałowa, Hanna, *Historia Polski 1795–1990*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2000.
- Fedorov, V. A., *Istoria Rossiji*, Visšaja škola, Moskva 1998.
- Frančić, Mirosław, *Insurekcja kościuszkowska*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków 1988.
- Groniowski, Krzysztof – Skowronek, Jerzy, *Historia Polski 1795–1914*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1987.
- Jelavich, Barbara, *A Century of Russian Foreign Policy 1814–1914*, J.B. Lippincott Company, Philadelphia – New York, 1964.
- Kieniewicz, Stefan – Zahorski, Andrzej – Zajewski, Władysław, *Trzy powstania narodowe*, Książka i wiedza, Warszawa 1997. (3. izd.)
- Kieniewicz, Stefan, *Historia Polski 1795–1918*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987. (7. izd.)
- Kieniewicz, Stefan, *Manifest 22 stycznia 1863 roku*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1989.
- Łojek, Jerzy, *Ku naprawie Rzeczypospolitej. Konstytucja 3 maja*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1988.

- Lukowski, Jerzy – Zawadzki, Hubert, *A Concise History of Poland*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Markiewicz, Mariusz, *Historia Polski 1492-1795*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2004.
- Nałęcz, Daria – Nałęcz, Tomasz, *Józef Piłsudski. Wojskovođa i državnik nezavisne Poljske*, Veleposlanstvo Republike Poljske, Zagreb 1998.
- Popov, Čedomir, *Građanska Evropa*, Matica srpska, Novi Sad 1989.
- Radziwiłł, Anna – Roszkowski, Wojciech, *Historia 1789-1871*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.
- Radziwiłł, Anna – Roszkowski, Wojciech, *Historia 1871-1939*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Rostworowski, Emanuel, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999. (7. izd.)
- Samsonowicz, Henryk, *Historia Polski do roku 1795*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1990.
- Szwarc, Andrzej, *Pod obcą władzą 1795-1864*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1997.
- Tazbir, Jan [ur.] *Polska na przestrzeni wieków*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.
- Topolski, Jerzy [ur.] *Dzieje Polski*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Topolski, Jerzy, *Historia Polski*, Wydawnictwo Kopia, Warszawa 1995.
- Tymowski, Michał – Kieniewicz, Jan – Holzer, Jerzy, *Historia Polski*, Editions Spotkania, Warszawa 1990.
- Tymowski, Michał, *Kratka povijest Poljske*, Matica hrvatska, Zagreb 1999.
- Wandycz, Piotr S., *Cijena slobode. Povijest Srednjoistočne Europe od srednjeg vijeka do danas*, Srednja Europa, Zagreb 2004.
- Wereszycki, Henryk, *Historia polityczna Polski (1864-1918)*, Wrocław 1990.

Kazalo osobnih imena

- Aleksandar I. 34, 38-40, 42, 49
Aleksandar II. 76-77, 80, 92
Alvensleben, Gustav 87
Andrić, Ivo 102
Anžuvinci 28
Apuhtin, Aleksander 91
August II. 7
August III. 8
August, rimski car 8
Badeni, Kazimierz 102
Bakunjin, Mihajlo 86
Barss, Franciszek 30
Bartosz, Wojciech – seljak (Głowacki)
 24
Bem, Józef 75
Benešić, Julije 102
Berg, Fjodor 88, 91
Bieliński, Stanisław 21
Bismarck, Otto von 87, 105, 107, 118
Branicki, Jan Klemens 8
Brzóska, Stanisław 89
Burke, Edmund 11
Chłopiccki, Józef 48-50
Chopin, Frederyk 60
Czartoryski, Adam Jerzy 33, 39-40,
 42, 48-49, 51, 53, 58-60, 63, 75-
 76
Czartoryski, obitelj 8
Dąbrowski, Jan Henryk 25, 31, 33, 41
Dąbrowski, Jarosław 81
Daszyński, Ignacy 115
Dembiński, Henryk 51, 75
Dembowski, Edward 65-66, 70-71
Dibič Zabalkanski, Ivan 49-50
Dmowski, Roman 97-98, 110, 112-
 113
Drucki-Lubecki, Ksawery 43, 48
Drzymała, Michał 107
Dzieduszycki, Walerian 29
Dzierżyński, Felix 96
Engels, Friedrich 86
Feliński, Zygmunt 80
Ferdinand V. 73
Flottwell, Eduard 62-63
Franjo Josip I. 99, 103, 111
Fridrik August 34
Fridrik I. 7
Fridrik II. 11

Fridrik Vilim 25	Lambert, Karl 79, 91
Fridrik Vilim IV. 63	Langiewicz, Marian 84
Garašanin, Ilija 59	Ledóchowski, Mieczysław 105
Garibaldi, Giuseppe 78	Lelewel, Joachim 48, 56, 59-60, 65
Gołuchowski, Agenor mlađi 102	Leszczyński, Stanisław 7
Gołuchowski, Agenor stariji 100, 102	Lloyd George, David 112
Gorčakov, Mihajlo 77-79	Luj Filip 55
Gorkowski, Franciszek 29	Luksemburg, Roza 95-96
Gregorowicz, Karol 75	Łukasiński, Walerian 44-45
Grgur XVI. 62, 66	Małachowski, Stanisław 16
Habsburzi, dinastija 4, 28, 37, 53, 75, 110, 117-118	Marcinkowski, Karol 63
Heltman, Wiktor 57, 74	Marija Terezija 11
Hercen, Aleksandar 77, 86	Marx, Karl 86
Hohenzolern, dinastija 30, 117	Metternich, Klemens Lothar 69, 73
Igelstörn, Josif 23	Mickiewicz, Adam 43, 54, 60, 75-76
Josip II. 28	Mierosławski, Ludwik 65, 67, 70-72, 75, 78, 83-84
Jurgens, Edward 77, 80	Mochnacki, Maurycy 46, 48, 60
Kamiński, Henryk 65	Moraczewski, Jędrzej 115
Katarina II. 8-11, 15, 20, 26, 28	Napoleon I. 3, 29, 31-34, 36, 38
Klement XIV. 13	Napoleon III. 78, 87
Kołątaj, Hugo 15, 20, 30	Niemojowski, Bonawentura 42, 56
Konarski, Szymon 65	Niemojowski, Wincenty 42
Konstantin 40, 42-43, 45, 47-48	Nikola I. 45-46, 49, 61, 76
Konstantin 80-81, 88	Nikola II. 111
Kościuszek, Tadeusz 3, 20, 23-25, 30, 33, 40, 79	Novosilcov, Nikolaj 42-43
Krański, Zygmunt 60	Orzeszkowa, Eliza 93
Kronenberg, Leopold 77-78, 80	Palmerston, Henry John 54
Krukowiecki, Jan 52	Paskjevič, Ivan 50, 61, 76, 91
Krzywicki, Kazimierz 92	Pavle 25, 28, 33
	Petar Veliki 7

Piłsudski, Józef 95-96, 109-111, 113, 115	Stanislav August Poniatowski 8-11, 15, 19-20, 23, 26
Piltz, Erazm 92	Stojałowski, Stanisław 98
Pio IX. 86	Suvorov, Aleksandar 25
Poniatowski, Józef 20, 35, 37-38	Szela, Jakub 68
Potocki, Alfred 102	Ściegienny, Piotr 66-67
Potocki, Andrzej 104	Traugutt, Romuald 84, 88-89
Potocki, Franciszek Salezy 8	Tyssowski, Jan 69-70
Potocki, Stanisław 35	Urbański, Piotr 47
Prus, Bolesław 93	Vilim II. 111
Pułaski, Józef 10	Waryński, Ludwik 94
Pułaski, Kazimierz 10	Wettin, dynastija 7, 19
Radziwiłł, Michał 50	Wielopolski, Aleksander 69, 79-81, 88, 93
Reymont, Władysław 102	Wielopolski, Zygmunt 93, 110
Romanov, dynastija 30, 49, 117	Willisen, Karl Wilhelm von 72
Rousseau, Jean Jacques 10	Wilson, Thomas Woodrow 112, 114
Sienkiewicz, Henryk 93	Wybicki, Józef 31, 33
Sigismund I. Stari 101	Wysocki, Piotr 46-47
Skrzynecki, Jan 50	Wyspiański, Stanisław 102
Słowacki, Juliusz 60	Zajączek, Józef 40, 42
Smolka, Franciszek 100	Zaliwski, Józef 47, 56, 65
Sowiński, Józef 52, 78	Zamojski, Andrzej 64
Spasowicz, Włodzimierz 92	Zubov, Platon 29
Stadion, Franz 74	
Stańczyk 101	

Sadržaj

Predgovor	3
Prva podjela Poljske.....	7
Ustav Trećeg svibnja	15
Kościuszkov ustanak.....	23
Podijeljena Poljska	27
Varšavsko Vojvodstvo.....	33
Poljsko Kraljevstvo (1815.-1830.).....	39
Studenački ustanak.....	46
Velika emigracija.....	55
Poljske zemlje nakon Studenačkog ustanka.....	61
Nemirne godine (1846.-1848./49.)	67
Poljsko Kraljevstvo uoči Siječanjskog ustanka	76
Siječanjski ustanak.....	83
Poljsko Kraljevstvo nakon Siječanjskog ustanka	91
Galicija u razdoblju autonomije	99
Poljaci u Njemačkom Carstvu	105
Poljska u Prvom svjetskom ratu – povratak nezavisnosti	109
Izabrana literatura	119
Kazalo osobnih imena	121
O autoru.....	126

O autoru

Dr. sc. Damir Agičić rođen je u Davoru 13. lipnja 1963. godine. Osnovnu je školu završio u rodnom mjestu, a gimnaziju u Srpcu. Studij povijesti i komparativne književnosti završio je u Zagrebu 1988. godine. Magisterij iz povijesti stekao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1992., a na istom je fakultetu i doktorirao 1997. godine obranom disertacije *Hrvatsko-češke veze i odnosi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. U međuvremenu je završio i poslijediplomski studij povijesti na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti.

Od 1989. godine radi na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, prvo kao asistent, odnosno kao docent (od 1999.), a kao izvanredni profesor od 2004. Drži nastavu iz predmeta Svjetska povijest u 19. stoljeću.

Član je Predsjedništva Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti.

Od 1996. urednik je udžbenika i priručnika za nastavu povijesti u *Profil Internationalu*. Sudjelovao je na brojnim domaćim i stranim seminarima i znanstvenim skupovima koji se tiču problematike nastave povijesti i udžbenika. Bio je također član ekipe međunarodnog istraživačkog projekta o izobrazbi i stručnom usavršavanju nastavnika povijesti pod vodstvom prof. dr. Aloisa Eckerta sa Sveučilišta u Beču.

Godine 2003. s grupom suradnika pokrenuo je časopis *Povijest u nastavi*, kojemu je glavni i odgovorni urednik. Do sada je objavio četiri knjige - *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću* (AGM, Zagreb 1994.), *Moj Zagreb, tak imam te rad* (sa S. Leček i dr.; Laurana, Zagreb 1999.), *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Ibis grafika, Zagreb 2000.) i *Dragi Franta! Hrvatska korespondencija Františka Hlaváčka 1896.-1904.* [priređio] (Srednja Europa, Zagreb 2003.)